

תהליכי שינוי והתפתחות בתנועה הסביבתית בישראל: מאוריינטציה מדינתית לחברה אזרחית ושותפויות¹

איתי גרינשפן²

מאמר זה מציע מסגרת להבנת התפתחותה של התנועה הסביבתית כחלק מהחברה האזרחית בישראל. הניתוח מבוסס על מקורות ראשוניים ומשניים ועל מחקר אמפירי בקרב ארגוני הסביבה בישראל. ממצאי המחקר מצביעים על תהליכי שינוי לאורך זמן ומחלקים את ההתפתחות הארגונית של התנועה הסביבתית לשלוש תקופות תוך הבחנה בין שני מבטים: מבט מקרו ארגוני המקשר בין תהליכים בחברה האזרחית בישראל לבין המתחולל בתנועה הסביבתית; מבט מיקרו ארגוני המזהה מאפיינים ייחודיים (הון אנושי, הון כלכלי ושיח סביבתי) של כל אחד מארגוני הסביבה. התקופות המוצעות מצביעות על אפיונים ייחודיים לכל אחת מהן ביחסי המדינה והתנועה הסביבתית: התקופה הראשונה כוללת קומץ ארגונים הפועלים באוריינטציה מדינתית שמשמעה קשר עם אליטות פוליטיות, הזדהות עם סדר היום הממשלתי, מימון ציבורי לפעילותם ושיח שאינו קורא תיגר על מדיניות הממשלה. בתקופה השנייה חל גידול בולט במספר ארגוני הסביבה המאמצים אוריינטציה של חברה אזרחית, המרחיבה את השיח הסביבתי, קונפליקטואלית יותר ונוקטת מגוון אסטרטגיות פעולה. בתקופה זו ניכרת תרומתם של מהגרים אנגלוסקסים להקמת הארגונים ולמימון פעילותם. התקופה השלישית מאופיינת באוריינטציה של שותפויות וחציית גבולות: גיוון ארגוני, גיוון מימוני, קואליציות פנים תנועתיות ושותפויות בין מגזריות. כלומר: נעשים ניסיונות לצאת ממערכת היחסים הקונפליקטואלית, ובדומה למגמות כלליות בחברה האזרחית בישראל בעשור האחרון לבנות עם המדינה מערכת

1 המחבר מבקש להודות לעורך הגליון, הלל שמיד, וכן לטלי כץ-גרו, נוגה פיטובסקי-נוה ודנה הלוי, על הערותיהם המועילות לגרסאות קודמות של המאמר. תודה גם לנעמי דרור על סיוע במחקר. גרסה מוקדמת של מאמר זה הוצגה בכנס היסוד של הקהילה לחקר סביבה וחברה של האגודה הסוציולוגית הישראלית, נובמבר 2014.

2 בית הספר לעבודה סוציאלית ורווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים.

יחסים שיתופיות ושוויוניות יותר. ממצאים אלה הם הבסיס לשאלה על עצמאותה של החברה האזרחית בישראל.

מלות מפתח: התנועה הסביבתית בישראל, ארגוני סביבה, חברה אזרחית, שותפויות, מהגרים אנגלוסקסים

מבוא

תנועות סביבתיות בעולם ובישראל נוטות לעתים לעבור מתחת לרדאר של המחקר אודות החברה האזרחית, אך במקרים רבים דווקא הן נמצאות בחזית הרעיונות החדשניים שלה. קואליציות, צורות חדשניות של אקטיביזם, חלופות אידיאולוגיות ונסיונות לשיתוף הציבור הם דוגמאות לתהליכים שנולדו או עוצבו לראשונה בקרב תנועות סביבתיות ברחבי העולם ונפוצו בחוגים אחרים. לכן דיון על מגמות ותהליכים בחברה האזרחית בישראל יהיה לא שלם, אם לא נתייחס לתנועה הסביבתית ככוח משמעותי בעשורים האחרונים. נכון אמנם שבהשוואה לתנועות סביבתיות אחרות בעולם המפותח (Diani, 1999; Rootes, 1999; Rucht, 1989; Vogel, 1999). אבל מהרגע שהתנועה הסביבתית בישראל תפסה תאוצה, עשורים אחדים אחרי התנועות הסביבתיות במדינות מערביות אחרות, גדלו מאוד נראותה וחשיבותה במרחב הציבורי. ובכל זאת גם היום עדיין נשמעים בקרב גורמים ממסדיים קולות ספקניים, המערערים על תרומתם ועל חשיבותם של ארגוני הסביבה בישראל (פירסט, 2014). מאמר זה מציע מסגרת להבנת התפתחותה של התנועה הסביבתית בישראל, כשהשאלות המרכזיות המלוות את הניתוח מובאות בשני מישורים: תיאורי ואנליטי. במישור התיאורי המאמר שואל מה הוביל לפריצת התנועה הסביבתית ולשגשוגה מאז ראשית שנות ה-90, מה אפיין תקופת שגשוג זו ואילו שינויים חלו בה מאז. במישור האנליטי המאמר דן בשאלה אם התנועה הסביבתית מציגה בבואה מאפיינת של החברה האזרחית בישראל.

במאמר מוצגות שלוש תקופות בהתפתחות הארגונית של התנועה הסביבתית בישראל. בתקופה הראשונה פעלו מעט ארגונים סביבתיים, שהזדהו עם סדר היום הממשלתי הרשמי, היו בקשר עם האליטות הפוליטיות, שגם סייעו במימון פעילותם, וכמעט לא נקטו אסטרטגיות פעולה שקראו תיגר על מדיניות הממשלה. בתקופה השנייה נרשם גידול בולט במספר ארגוני הסביבה (טל ועמיתים, 2011), ולאור העלייה בחשיבות תרומתם של

מהגרים אנגלוסקסים וקרנות פילנתרופיות לארגונים אלה, ובמקביל לתהליכי שינוי בכלל החברה האזרחית בישראל, חלו שינויים במאפייניהם הארגוניים ובאופיים (גדרון, בר וכץ, 2003). התקופה השלישית, בקירוב משנת 2007 ואילך, מאופיינת בתהליך בנייה של שותפויות בין מגזריות, בין היתר סביב רעיונות ודגמי משילות שונים. אתאר את ההבדלים בין שלוש התקופות דרך שתי נקודות מבט: מבט מקרו ארגוני שיבחן את התנועה הסביבתית כחלק מתהליכים כלליים שעברה החברה האזרחית בישראל בעשורים האחרונים; מבט מיקרו ארגוני המזהה שינויים בהון האנושי, בהון הכלכלי ובהון התרבותי (שיח סביבתי-ערכי) כמאפיינים המשפיעים על הגיון הארגוני והרעיוני בקרב ארגוני הסביבה.

המאמר מבוסס על נתונים ממגוון מקורות ראשוניים ומשניים, כולל תיאורים היסטוריוגרפיים של הסביבה בישראל (כגון טל, 2006), ביוגרפיות או ראיונות עם מנהיגים סביבתיים (אלון, 2012; גולדשטיין, 2002; שוורץ, 2013), ראיונות שערך המחבר עם אנשי מפתח בארגוני סביבה ובקרנות פילנתרופיות, חומרים מהעיתונות ומדוחות שהפיקו הארגונים השונים ונתונים ממחקר אמפירי שהמחבר היה שותף לו, אשר תיעד את 100 ארגוני הסביבה המרכזיים בישראל בין השנים 2010-2011 (טל ועמיתים, 2011).

בהמשך אסקור בקצרה את הספרות אודות התנועה הסביבתית בישראל, אפרט ואדגים את שלוש התקופות בהתפתחותה ואת מאפייניה של כל תקופה, ולבסוף אדון בהקשרים התיאורטיים ובהשלכות המחקר על חקר החברה האזרחית בישראל והתנועות החברתיות. השאלה המובילה את הדיון היא לאן מועדות פניה של התנועה הסביבתית בעידן של שותפויות בין מגזריות ורב נושאיות וכיצד הולמות תיאוריות של חברה אזרחית את מצבה.

התנועה הסביבתית בישראל: סקירת ספרות

בשנים האחרונות התרחב גוף הידע אודות התנועה הסביבתית בישראל, וניתן לזהות בו שלושה אפיקי מחקר עיקריים: מקורות המתמקדים במשמעותם ובהצלחתם של מאבקים סביבתיים; ביוגרפיות או ניתוח ארגוני של ארגוני סביבה מרכזיים; ספרות אודות התנועה הסביבתית בכללה. האפיק הראשון תיעד מאבקים סביבתיים מרכזיים בישראל, ביניהם המאבק בערבה כנגד בניית משדר של קול אמריקה, המאבק בעמק החולה סביב התוכנית להטיית הירדן (טליאס, 1994; 1994; de-Shalit & Talias, 1994; de-Shalit, 1995) והמאבק הסביבתי הנרחב סביב כביש חוצה ישראל שתועד מזוויות שונות (מיזליש, 2005;

רבינוביץ וורדי, 2010; Garb, 2004). אם בתחילה נתפסו המאבקים הסביבתיים כקריאת תיגר על האתוס הציוני של פיתוח המדינה והפרחת השממה (de-Shalit, 1995; de-Shalit & Talias, 1994), יש כאלה הטוענים היום שדווקא פעילות ארגוני הסביבה היא "הציונות הירוקה" (האן, 2012).

על בסיס ניתוח של שבעה קמפיינים סביבתיים, זיהה פירסט (2014) ארבעה דפוסי פעולה שארגוני סביבה נוקטים: מאבק מתון ממוקד מטרה (בדרך כלל מקומי), הנסמך על שיטות פעולה פנים ממסדיות (לובי וסנגור); מאבק רדיקלי ממוקד מטרה, הכולל מחאות ציבוריות ופעילות חוץ ממסדית אחרת; מאבק מתון נרחב, המציג תפיסה אידיאולוגית רחבה, כגון צדק סביבתי או צדק חלוקתי; מאבק רדיקלי נרחב. הוא טען שהצבת אובייקט רגשי כ"דגל" המאבק, ניסוח מסר רציונלי (כלומר הצגת חלופה מבוססת או הפרכת הגיונה של התוכנית המוצעת) ומנהיגות יוזמת מגדילים את הסיכוי להשיג אפקטיביות גבוהה של מאבק סביבתי. ככלל, למרות החשיבות של פעילותם הציבורית, לא היו ארגוני הסביבה הגורם היחיד המכריע את תוצאות המאבק; כמעט בכל המקרים שנחקרו זוהו עוד שחקנים או גורמים שהשפיעו על מהלך המאבק ועל תוצאותיו. גם לאון-זכות (Leon-Zchout, 2013) בחנה את ההבדלים באסטרטגיות הפעולה של ארגוני הסביבה השונים. לטענתה ארגונים הנוקטים אסטרטגיות קונפליקטואליות פועלים בעיקר ברמה המקומית ומשפיעים פחות על מקבלי ההחלטות, וארגונים שאימצו אסטרטגיות קונסנזואליות (פנים ממסדיות) היו ארגונים מקצועיים יותר, גדולים יותר ובעלי השפעה גבוהה יותר על מקבלי ההחלטות.

אפיק העניין השני שהתפתח לאורך השנים הוא תיעוד כמותי של התפתחות התנועה הסביבתית, כלומר של הגידול במספר ארגוני הסביבה והרחבת תחומי פעילותם בישראל (בן דוד וטל, 1996; בנימיני ופזמוני-לוי, 2002; טל ועמיתים, 2011; קרסין, 2001). מחקרים אלה היו תיאוריים בעיקרם, וחסרו מסגרת אנליטית להבנת התפתחותה של התנועה. מספר ארגוני סביבה ישראליים, ביניהם גרינפיס (פירסט, 2008) אדם טבע ודין (Morag-Levine, 2001) והחברה להגנת הטבע (Morag-Levine, 2003; Oser, 2010), גם זכו למחקרי עומק אודות פנים שונות בפעילותם.

האפיק השלישי הוא מחקרים שבחנו היבטים שונים של התנועה הסביבתית כמכלול. מחקריו של אלון טל (טל, 2006; Tal, 2002) תרמו, בין היתר, להבנת חלקם של אקטיביסטים וארגוני סביבה בעיצוב ההיסטוריה הסביבתית של ישראל. ווגל (Vogel, 1999) התמקד בסיבות לעיכוב בהתפתחות המדיניות הסביבתית בישראל. הוא טען שמדינת ישראל איחרה לאמץ פרקטיקות סביבתיות מהסיבות האלה: בגלל הדומיננטיות של השיקולים הביטחוניים במערכת קבלת ההחלטות; בגלל העדר תכנון וחשיבה ארוכי טווח; בגלל הנטייה לבוסס בפוליטיקה "קטנה"; בגלל נורמות חברתיות שאינן מעודדות די הצורך התנהגות סביבתית. בין הנורמות האלה הוא מנה תרבות של התנערות מאחריות

אישית וסביבתית, אידיאולוגיה המקדשת את האתוס הציוני של פיתוח על חשבון השמירה על הסביבה, אידיאולוגיה קולקטיביסטית ורמות צריכה גבוהות על פי אמות מידה מערביות טיפוסיות (Vogel, 1999).

שדה (2010) בחנה את הסיבות ל"שתיקת" ארגוני הסביבה אל מול המאבק בגדר ההפרדה שנבנתה לאורך הקו הירוק. מפרספקטיבה אקולוגית איימה הקמת הגדר להוות מחסום אקולוגי ולהזיק לחיות הבר בישראל ומפרספקטיבה של צדק סביבתי היא איימה לפגוע באיכות חייהם של רבים בקרב האוכלוסייה הפלסטינית. שתיקת הארגונים נעוצה, לטענתה, בפרדוקסליות של פולטיזציה ובחשש מאובדן הפופולריות בקרב הציבור; שכן אצל רוב הציבור הטיעונים הסביבתיים עדיין ניגפים למול השיקולים הביטחוניים. אבל שדה זיהתה שבמקביל עוברת התנועה הסביבתית תהליך של גיבוש זהות חדשה, שייתכן שתוצאתו תהיה התייחסות רבה יותר לנושאי צדק סביבתי ולקשר בין סביבה לפוליטיקה וחברה.

גם אורנשטיין וסילברמן (Orenstein & Silverman, 2013) ניסו לאחרונה לברר את הקשר בין סדר היום הסביבתי לסדר היום החברתי בישראל, ובחנו אם ארגוני התנועה הסביבתית מאמצים דפוסי פעילות פרו-חברתיים, עד כדי מיזוג סדר היום שלהם ושל ארגונים לשינוי חברתי. הם הסיקו שאמנם יש סימני חפיפה בין שני סדרי היום, אך לא עד כדי מיזוג מלא של מטרותיהם. לבסוף, במחקרו אודות הקשר בין קרנות פילנתרופיות לארגוני סביבה בישראל מצא גרינשפן (2014) עדויות לפוליטיזציה, גם אם מעודנת, של תהליך הבחירה של הקרנות באילו ארגוני סביבה לתמוך. ניתוח דפוסי המימון העלה שהקרנות מעדיפות בבירור ארגונים שהשיח הסביבתי שלהם הוא פוליטי יותר עם נטייה שמאלית-ליברלית ויעדי פעולתם הם בעיקר הממשלה והכנסת, כלומר ארגוני סגור בתחום הסביבה. עוד הוא העלה, שלמבנה הארגוני ולמאפיינים הדמוגרפיים של ארגוני הסביבה היתה השפעה חלקית בלבד על בחירת הקרנות הפילנתרופיות באילו ארגונים לתמוך.

מספר מקורות דנו בהתפתחות התנועה הסביבתית בישראל לאורך ציר הזמן (ראו לוח 1). למרות הבדלים קלים בין הגישות, הצביעו רובם על שתי תקופות עיקריות: התקופה הראשונה, תקופת ההקמה וההתהוות, נמשכה משנות ה-50 עד ראשית שנות ה-90 של המאה ה-20, והתקופה השנייה, שמהותה פריצת דרך, מיסוד וגיוון, החלה בראשית שנות ה-90 ונמשכת עד ימינו (למשל קרסין, 2001; Orenstein & Silverman, 2013). תקופות אלה היו מסגרת פעולה תרבותית שבה צמחו ארגוני הסביבה, פעלו ועיצבו את השיח ואת העשייה הסביבתית בישראל.

מניפסט פופולרי שעיצב את השיח בתנועה הסביבתית בישראל הוא חיבורו הקצר של שוורץ (1999), פרדיגמות משתנות בתפיסה הסביבתית. חיבור זה תיאר שלוש פרדיגמות המתפתחות היסטורית ורעיונית בשיח הסביבתי בישראל, והמשקפות מעבר משיח של

שמירת טבע לשיח של מדעי הסביבה (כולל ניהול סביבתי, בריאות הציבור וצדק סביבתי), וממנו לשיח של קיימות (מקומי-עולמי). לאחרונה הציע פירסט (2013, עמ' 181) שלוש תקופות בהתפתחות התנועה הסביבתית בישראל "בהתאם לשלבי התפתחות המערכת התכנונית והסביבתית הממסדית בארץ": תקופת ההקמה, תקופת המיסוד ותקופת הקיימות. לשיטתו אופיינה תקופת ההקמה בהתהוותם של ארגוני הסביבה הראשונים ובחיקקה פורצת דרך של חוקים סביבתיים.³ תקופת המיסוד אופיינה בהקמת גופים ממסדיים ייעודיים כמו רשות שמורות הטבע, רשות הגנים הלאומיים והשירות לשמירת איכות הסביבה, שהפך בהמשך למשרד להגנת הסביבה; גופים אלה השתלבו במגזר הציבורי ובמערכת התכנון הארצית, אך לא היו קשורים ישירות לתנועה הסביבתית. תקופת הקיימות החלה ב-1990 ונמשכת על פי פירסט עד היום. בתקופה זו בולטת מדיניות תכנונית וסביבתית יזומה ורגולציה רחבה. אין חלוקה זו שהציע פירסט מתייחסת לתהליכים מיקרו ארגוניים שאפיינו את התפתחות התנועה הסביבתית עצמה, ואשר יידונו בהמשך.

לוח 1

ההתפתחות ההיסטורית של התנועה הסביבתית: ריכוז מחקרי עבר

המחקר הנוכחי: יחסי תנועה סביבתית- מדינה	יחוס למערכת התכנונית הממסדית (פירסט, 2013)	פרדיגמות סביבתיות (שוורץ, 1999; Orenstein & Silverman, 2013)	גודל התנועה (קריסין, 2001)	אופי הניתוח (+ מקור)
עד 1990: אוריינטציה מדינתית	1963-1948: תקופת ההקמה 1989-1964: תקופת המיסוד	עד 1990: התקופה הרומנטית; שמירת טבע	עד 1990: דשדוש	החלוקה לתקופות
1990-2007: אוריינטציה לחברה אזרחית	1990 ואילך: תקופת הקיימות	שנות ה-90: התקופה המדעית; בריאות הציבור	1990 ואילך: פריחה ושגשוג	
2007 ואילך: אוריינטציה לשותפויות		2000 ואילך: סביבתנות מקומית		

בעוד בעבר נותחו חלק מתהליכי השינוי של התנועה הסביבתית תוך שימוש בהסברים אידיאולוגיים (שיח סביבתי; פרדיגמות), המחקר הנוכחי מציע גם הסברים מיקרו ומקרו ארגוניים, בדגש על שינויים בהרכב האנושי ובמקורות המימון של התנועה – כניסתם של

3 למשל: החוק למניעת מפגעים (חוק כנוביץ), 1961, וחוק הגנים הלאומיים ושמורות הטבע, 1963.

מייסדים אנגלוסקסים וקרנות פילנתרופיות שהובילה להטמעת פרדיגמות חדשות. המאמר מרחיב אפוא את הספרות אודות פעילותם של ארגוני הסביבה והתפתחותה של התנועה הסביבתית בישראל.

ניתוח מיקרו ומקרו ארגוני על התפתחות התנועה הסביבתית בישראל

שני הסברים מוצעים להבנת התפתחותה של התנועה הסביבתית בישראל ותהליך התמסדותה: (1) מבט מקרו ארגוני המתמקד בקשר בין תהליכים כלליים בחברה האזרחית לבין תהליכים בשדה הסביבתי, והמנסה לאפיין את יחסי התנועה הסביבתית עם המדינה; (2) מבט מיקרו ארגוני המתמקד במשאבים ארגוניים נבחרים בארגוני הסביבה אשר השפיעו על התפתחות התנועה הסביבתית. שלושת המשאבים הבולטים הם אלה: ההון האנושי – האנשים המעורבים ביוזמות להקמת ארגונים, בפעילות ארגוני הסביבה ובהנהגתם; ההון הכלכלי – מקורות המימון של התנועה; ההון התרבותי – השיח הסביבתי המשתנה בין התקופות. שני מבטים ארגוניים אלה יוצרים חלוקה לשלוש תקופות בהתפתחות התנועה הסביבתית, כמפורט להלן.

התקופה הראשונה (1954-1990): אוריינטציה מדינתית

התקופה הראשונה נמשכה לאורך שלושה עשורים וחצי, מהקמת החברה להגנת הטבע עד ראשית שנות ה-90. לאורך רובה התאפיינה הזירה הארגונית-הסביבתית בבדידות מזוהרת של החברה להגנת הטבע, הארגון הסביבתי הראשון בישראל, שהקמתו ב-1954 סימנה את תחילת הפעילות הסביבתית בישראל. החברה להגנת הטבע היתה ועודנה הארגון המרכזי בתנועה הסביבתית בישראל. לצדה ניתן למנות באותה תקופה רק עוד מספר ארגוני סביבה בודדים, ובהם המועצה הציבורית למניעת רעש וזיהום אוויר (מלר"ז) (נוסדה ב-1961), המועצה לארץ ישראל יפה (נוסדה ב-1968) וחיים וסביבה, ארגון הגג של ארגוני הסביבה (נוסד ב-1974, אך עם קומץ ארגוני סביבה תחת חסותו).⁴ בראשית שנות ה-80

4 בשל קומץ ארגוני הסביבה החליט מייסד ארגון הגג חיים וסביבה, חבר הכנסת יוסף תמיר, לצרף לארגון גם אגודות מקצועיות כמו האגודה הישראלית לאקולוגיה, אגודת המהנדסים והארכיטקטים וארגון הגננים והשתלנים, ארגונים כגון האגודה לתרבות הדיור וגופים ציבוריים התנדבותיים כמו מרכז השלטון המקומי, בני ברית, נעמ"ת ורוטרי. החלטה זו הובילה לטשטוש הגבולות הנושאים בארגון.

היו רשומים ברשם העמותות כ-11 ארגוני סביבה (חסקי-לוונטל וקבלו, 2009). לצדם פעלו מספר אגודות מקצועיות שעסקו בנושאי טבע (למשל האגודה הישראלית לאקולוגיה שנוסדה ב-1970) וארגונים ממשלתיים או ממשלתיים למחצה, כגון רשות שמורות הטבע, רשות הגנים הלאומיים (היום פועלים כגוף מאוחד: רשות הטבע והגנים) והקרן הקיימת לישראל.

מבט מקרו ארגוני

ניתן לאפיין את פעילות ארגוני הסביבה בתקופה הראשונה כבעלת אוריינטציה מדינתית (state oriented), כלומר כקרובה לפעילות המדינה ולמדיניותה ותומכת בה. את הקרבה בין ארגוני הסביבה למדינה בתקופה הראשונה של התנועה הסביבתית ניתן לייחס למאפיינים של חברה קולקטיביסטית וקורפורטיסטית ששלטו בישראל באותן השנים. חברה קורפורטיסטית מאופיינת במערכת קבלת החלטות הנשלטת בידי רשת צפופה וסגורה של שחקנים מהתחום הכלכלי, הפוליטי והחברתי כאחד (Schmitter, 1974); מערכת יחסים אינטימית שוררת בין האליטה השלטת לבין שחקנים שונים בחברה. בישראל, בראשית דרכה, מדובר היה בשלטון ריכוזי שקידם מטרות קולקטיביסטיות סביב הציונות כאידיאולוגיה משותפת. "משולש הברזל" השלטוני כלל את הממשלה, את המפלגה (מפא"י) ואת איגודי העובדים שבחסות ההסתדרות, ואלה פעלו בהרמוניה ובשילוב ידיים (גרינברג, 1996; Grinberg, 1991). לצדם חוו גם ארגונים נבחרים בחברה האזרחית "הכלה פעילה" (active inclusion), כלומר זכו למימון המדינה ולליווי צמוד של השלטון, ואילו ארגונים עצמאיים, שלא ראו בהם את דורשי שלומה של המדינה, חוו "הדרה פעילה" (active exclusion) וצמצום אקטיבי של מרחב המחיה של פעילותם (Yishai, 1998).

גם בתחום הסביבתי נקטה המדינה מדיניות של קואופטציה ("חיבוק דוב"); קומץ ארגוני הסביבה שפעלו באותה תקופה זכו לאוזן קשבת ולסיועה של המדינה, כל עוד, מנקודת מבטה לא נגדה פעילותם את מטרותיה ואת האתוס הציוני המאחד של פיתוח ובניין הארץ, שאותו קידמה במרץ (Yishai, 1994; de-Shalit & Talias, 1995; de-Shalit, 1995). חשוב לציין שעד סוף תקופה זו עדיין לא היה משרד ממשלתי ייעודי לטיפול בנושאי טבע וסביבה; רק ב-1988 הוקם המשרד לאיכות הסביבה והחל לטוות קשרים גם עם ארגוני סביבה בחברה האזרחית.

מבט מיקרו ארגוני

מאמר מוקדם של ישי (Yishai, 1979), שלא זכה להתייחסות מספקת בספרות אודות הסביבה בישראל, תיאר איך היו ארגוני הסביבה הבודדים שפעלו בשנות ה-70 חלוצים בתחומם, אך אופיינו בתכונות שמנעו מהם לפרוץ דרך עצמאית וביקורתית בחברה האזרחית והותירו אותם חוסים בצל האליטות והרשויות. סוגיות של הון אנושי, הון כלכלי ואסטרטגיות פעולה, המובאות להלן, עלו בעקיפין כבר אז במאמרה.

(1) מנהיגות ארגונית והיוזמה להקמה: אליטה ממסדית – היוזמה להקמת הארגונים באה "מלמעלה", מנציגי האליטות הפוליטיות בגופים ממסדיים כגון הכנסת והממשלה. למשל: חבר הכנסת בעבר, יוסף תמיר, פעל רבות לקידום נושאי סביבה בישראל, והקים את ארגון הגג חיים וסביבה (גולדשטיין, 2002). אותו תמיר גם היה חבר פעיל בוועדת הפנים של הכנסת העומדת מאחורי הקמתה של המועצה לארץ ישראל יפה. עשור קודם לכן הובילה פעילותו של חבר כנסת אחר, שמעון כנוביץ', לחקיקת החוק למניעת מפגעים (1961), וזמן קצר לאחר מכן להקמתה של עמותת מלר"ז (המועצה למניעת מפגעי רעש וזיהום אוויר) שפעלה ליישומה. חברי הכנסת ידידיה בארי (ליכוד) ובנו כהן (הליברלים העצמאיים) והשופט צבי ברנזון שימשו בשנות ה-60 וה-70 בעמדות מפתח בעמותה זו במקביל לפועלם הציבורי. בראש המועצה לישראל יפה עמדו במהלך השנים, בין היתר, עובד בן עמי, בעבר ראש עיריית נתניה ומראשי תעשיית היהלומים בישראל, אורה הרצוג, אשת נשיא המדינה לעתיד לבוא, ויצחק לבני, שהיה גם יו"ר רשות השידור. גם שר הפנים אז, ד"ר יוסף בורג, נכח באחת הישיבות שבה מונה יצחק לבני ליו"ר המועצה לישראל יפה (דבר, 24.1.1975). דוגמאות אלה ממחישות את ההומוגניות של מובילי ארגוני הסביבה הראשונים, המשקפת נוכחות דומיננטית של האליטה הפוליטית והחברתית, והעדר בסיס איתן של חברים פעילים בשטח (למעט אולי החברה להגנת הטבע). זאת ועוד, בשונה מהמצב כיום שבו סביבתנות מזוהה יותר עם השמאל הפוליטי בישראל, בעשורים הראשונים למדינה היו אלה דווקא חברי כנסת מהמרכז וימינה שייצגו והובילו נושאים סביבתיים (Karassin, 2013).⁵

(2) מקורות המימון: מימון ממשלתי – מכיוון שהארגונים היו סמוכים לצלחת השלטון, הם נהנו ממימון ממשלתי. תלותם בכספי המדינה הפכה אותם מחויבים לממשלה. כך, למשל, הגיעה מהקצבות ממשלתיות כמחצית מהמימון של המועצה לישראל יפה, ומלר"ז שמעולם "לא הצטיינה בגיוס כספים באופן יזום", נסמכה "על תמיכה של הקצאות ממשלתיות צנועות לארגונים ללא כוונות רווח" ועל "קשריו האישיים בשלטון [של

5 בנו כהן (1961-1965), יוסף תמיר (1965-1981), אברהם יפה (1977-1974) וידידיה בארי (1974-1977) היו חברי כנסת המזוהים עם קידום נושאי הסביבה, שכינהו כולם מטעם מפלגות הליכוד והליברלים (גח"ל) בתקופה שטרם המהפך של 1977.

ידידיה בארי; א"ג], כדי להשיג את הכספים שנדרשו להפעלה בסיסית" (טל, 2006, עמ' 520). גם החברה להגנת הטבע נהנתה לכל אורך השנים מממון ישיר ועקיף של המדינה, שכלל תמיכות כספיות מגוונות בהקמה ובתפעול של רשת בתי הספר שדה שבניהול החברה, אחזקת מורות חיילות כמדריכות בבתי ספר אלה ותשלום על הדרכות ופעילות חינוכית בבתי ספר ברחבי ישראל.⁶ על הקרבה בין החברה להגנת הטבע לבין המדינה באותה התקופה מעידה גם הזכייה בפרס ישראל כבר ב-1980.

3) שיח סביבתי ואסטרטגיות פעולה: שמירת טבע ואהבת הארץ – מכיוון שהמייסדים היו רובם ככולם נציגי האליטות, הזדהו הם והארגונים בהובלתם עם סדר היום המרכזי של המדינה. מטרת הארגון והשיח הסביבתי שאימצו נשאו אפוא אופי ביוצנטרי מצומצם של שמירת טבע וכיוונו לסוגיות שלא היו שנויות במחלוקת, כגון אהבת המולדת, ניקיון והגנה על הצומח ועל חיות הבר. החינוך הסביבתי היה כלי פעולה מרכזי, וכלל קמפיינים ציבוריים כגון "נשמור על פרחי הבר" (פירסט, 2012) והקמת מערך של בתי ספר שדה לחינוך בני נוער בחיק הטבע. הספרות מתארת זיקה הדוקה בין שיח הסביבתנות המוקדם לבין האידיאולוגיה הציונית השלטת (de-Shalit, 1995) וזיקה הדוקה עוד יותר, עד כדי טשטוש גבולות, בין הארגונים הלא-ממשלתיים לבין מוסדות שהקימה המדינה (רשות שמורות הטבע, רשות הגנים הלאומיים וכו'). ככלל, גם כשבשנות ה-70 וה-80 כבר נשבו במדינות המערב רוחות חדשות של שיח איכות סביבה, "החברה להגנת הטבע לא התלהבה לעסוק בעניינים כגון אלה", ורק ב-1988, המודעות המתגברת בארץ ובעולם "הוליכה את החברה להכריז, כמי שכפאו שד, על טיפול בנושאי איכות הסביבה" (רגב, 1993, עמ' 108).

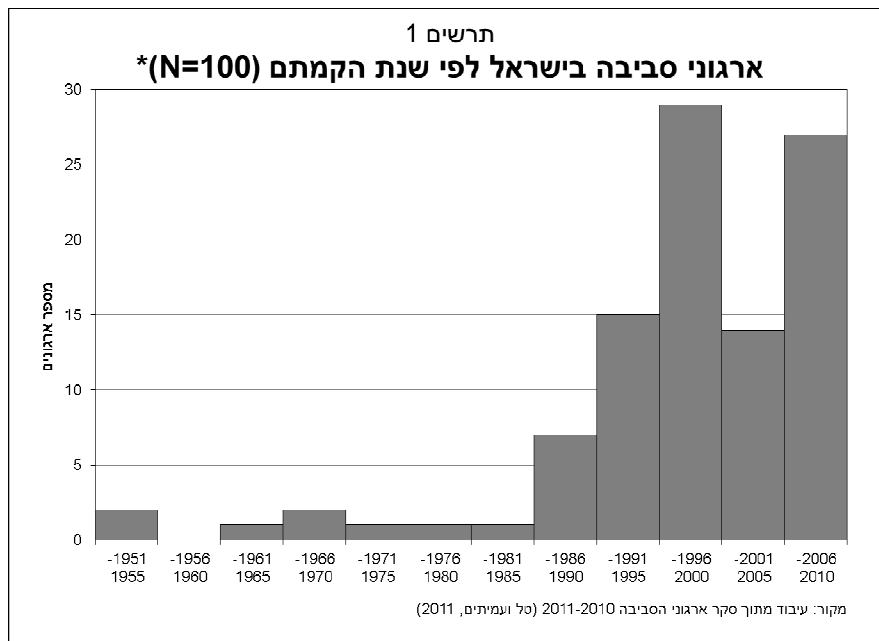
לאור הקרבה לחוגי השלטון לא באמת קראו אסטרטגיות הפעולה של הארגונים תיגר על מדיניות הממשלה בנושאי טבע וסביבה, אלא תמכו בה, ולו למראית עין (Morag-Levine, 2001; Yishai, 1979). אף אם שאפו לשינוי מדיניות, נקטו הארגונים אסטרטגיות של שינוי מבפנים בעיקר. גם אותם קמפיינים נגד תוכניות ממשלתיות שהובילו הארגונים (למשל קמפיין החברה להגנת הטבע נגד בנייה וכרייה בכרמל בשנות ה-70; קמפיין ציבורי של מלר"ז בשלהי שנות ה-60 נגד הקמת תחנת הכוח רדינג בצפון תל אביב, כולל החתמת עצומה של כ-200,000 אזרחים נגד הקמת התחנה), ואשר נחשבו מפעולות המחאה המוצלחות הראשונות בישראל (טל, 2006; Vogel, 1999), עדיין לא חרגו מגבולות המקובל, ולא קראו תיגר או ערערו על תפיסות יסוד של המדינה. החברה

6 מספר עופר רגב (1993) על הקמת בית ספר שדה עין גדי: "באותו זמן כבר היה אמוץ [זהבין] מיווד עם מיוחס, מנהל אגף הנוער במשרד החינוך. שני הצעירים [יוסי פלדמן ואמוץ זהבי, מראשי החברה להגנת הטבע בסוף שנות ה-50] מחליטים לפנות אליו בבקשת סיוע. "התייעצנו עם לבקש 5,000 ל"י או 10,000 ל"י", מספר אמוץ. "יוסי העז לבקש את הסכום הגדול יותר וקיבל". "ואז הצטערו שלא ביקשו 15,000..." (עמ' 31). וראו גם רגב (1993, עמ' 32) על תמיכת בן-גוריון ואחרים במימון בית ספר שדה החדש בעין גדי.

להגנת הטבע, שהיתה בעלת בסיס חברים רחב יותר ופוטנציאל לשמש גוף ביקורת נשכני, נמנעה בדרך כלל מפעולות מחאה מול המדינה והתאימה את פעילותה לאידיאולוגיה הציונית השלטת (Morag-Levine, 2003). חילוקי דעות פנימיים במלר"ז, במהלך הקמפיין נגד תחנת הכוח רדינג, הובילו את חברי העמותה לשנות טקטיקה ולפעול באמצעים משפטיים בלבד (טל, 2006), להפגין יחס ידידותי יותר כלפי המזהמים, ואף לקבל מהם תרומות (Yishai, 1979, 210), שלא לומר דמי שתיקה.

התקופה השנייה: אוריינטציה של חברה אזרחית

בראשית שנות ה-90 של המאה ה-20 עברה התנועה הסביבתית לשלב התפתחותה השני. בשלב זה גדל מספר הארגונים, וחל מעבר מאוריינטציה מדינתית לאוריינטציה של חברה אזרחית. לאחר 30 שנה בקירוב שבהן פעלה החברה להגנת הטבע כמעט לבדה, נפתחה הזירה הסביבתית לפעילות ארגונית חדשה, ולאורך תקופה של כ-20 שנה (1990-2010) נרשם גידול נכבד במספר ארגוני הסביבה (ראו תרשים 1).

סקר משנת 1996 מנה 80 ארגוני סביבה בישראל, 43 מתוכם פעילים (בן דוד וטל, 1996). בשנת 2000 היו רשומים בארגון הגג חיים וסביבה 72 ארגונים (קרסין, 2001), ובשנת

2011 עלה מספרם ל-130 (חיים וסביבה, 2011). סקר מקיף שנערך ב-2011 (טל ועמיתים, 2011) תיעד 100 ארגוני סביבה מתוך 136 ארגונים שזוהו כפעילים. למעשה הגידול המרשים במספר ארגוני הסביבה משקף את המעבר מהתקופה הראשונה לשנייה, עת אוסף אקראי של ארגונים התמסד לכדי תנועה סביבתית מגוונת, מתמקצעת ואשר מעצימה את כוחה ואת נראותה בציבור. שני ציוני דרך שתרמו לתהליך מיסוד זה ויפורטו להלן הם שינויים כלליים בחברה האזרחית בישראל, שהשפיעו על התנועה הסביבתית, ופעילותם, מאמצע שנות ה-80, של מהגרים אנגלוסקסים בזירה זו.

מבט מקרו ארגוני

הגידול במספר ארגוני הסביבה במהלך התקופה השנייה וגיבושם לכדי תנועה סביבתית הם חלק מתהליכים שסימנו שינוי מגמה בחברה האזרחית החל בשנות ה-80. בשונה מהתקופה הראשונה, שאופיינה באוריינטציה מדינתית, הולידו תהליכים אלה תנועה סביבתית עם אוריינטציה לחברה האזרחית. כבר באמצע שנות ה-70 חל מעבר של החברה הישראלית מחברה קולקטיביסטית (חברתית) וקורפורטיסטית (כלכלית) לחברה פלורליסטית יותר, שבה נהנו ארגוני חברה אזרחית ותנועות חברתיות ממרחב גדול יותר של פעילות עצמאית ומהאפשרות, שלא היתה קודם לכן, להשפיע על קביעת מדיניות (גדרון, בר וכץ, 2003; ישי, 2003; Zalmanovich, 1998; Yishai, 1998). חברה כזו מתאפיינת במגוון גדול של דעות ורעיונות, ובהתאם גם בקונפליקטים ובאי הסכמות. "משולש הברזל" השלטוני של העשורים הראשונים של המדינה החל להתרופף, וכך יכלו כוחות עצמאיים חדשים, כגון קבוצות אינטרס של בעלי ההון הפרטי, בית המשפט העליון וארגוני החברה האזרחית, להיכנס לזירת המדיניות הציבורית ולנסות להשפיע. בתקופה זו קמו רבים מארגוני הסנגור שביקרו את אופן טיפולה של המדינה בתחומי חברה, רווחה וסביבה מרכזיים, ושמו לעצמם מטרה לקדם אינטרסים ציבוריים (וגם אחרים) בתחומים אלה. אותם ארגונים, "העמותות החדשות", כפי שכינה אותם בן אליעזר (1999), ובהם ארגוני סביבה, נקטו אסטרטגיות סנגור מקצועיות, כגון שדלנות (לובינג), ופנו גם לאפיקים משפטיים כדי לקדם את אותם אינטרסים ציבוריים שלשמם קמו (Morag-Levine, 2001).

כניסתו לתוקף של חוק העמותות ב-1981 הובילה להקמתם ולרישומם של אלפי ארגוני מגזר שלישי חדשים, כמו גם לרישומם של ארגונים קיימים. במשך שנים עמד ממוצע הארגונים החדשים שנרשמו מדי שנה אצל רשם העמותות סביב 1,500 (לימור, 2014). 1998 היתה שנת השיא, ונרשמו בה 2,075 ארגונים חדשים; היתה זו גם שנת שיא בהקמה של ארגוני סביבה (שם). שנות ה-90 היו "העשור האופטימי" שלאחר אופוריית הסכמי אוסלו. במהלך שנים אלה התעוררה בחברה האזרחית פעילות ענפה של ארגוני שלום

ודו-קיום, ובמידה לא מבוטלת גם של ארגוני סביבה (כץ, 2002; ישי, 2003; Kaufman & Gidron, 2004; Laskier, 2000). באותן שנים עיצבו גם גלי העלייה מברית המועצות לשעבר את המרחב הציבורי הישראלי והולידו ארגוני סביבה חדשים. ארגונים אלה קמו וביקשו לצמצם את הנזק לסביבה לנוכח הניסיונות לקצר הליכי תכנון ולאשר בנייה בשטחים פתוחים, כדי לספק מעני דיור לכל העולים החדשים. גם בהקשר הרחב יותר, הגלובלי, התחוללה מהפכה עולמית של התאגדויות (revolution global) (associational) (Salamon, 1994), שיצרה חברה מרושתת (networked society) (Castells, 1996), והובילה לפריחה חוצת יבשות של ארגונים ללא כוונות רווח, לרבות ארגוני סביבה.

מבט מיקרו ארגוני

תקופה זו מאופיינת בתרומה נכבדה של מהגרים אנגלוסקסים לעיצוב התנועה הסביבתית. מעבר לגידול במספר ארגוני הסביבה, ההון האנושי, הכלכלי, והתרבותי-הערכי שהביאו עמם, הובילו מהגרים אלה לשינוי השיח הסביבתי, לגיוון מקורות המימון, לשינוי אסטרטגיות הפעולה ולתהליך התמקצעות ארגוניות.

1) מנהיגות ארגונית והיוזמה להקמה: מאליטה ממסדית למהגרים אנגלוסקסים – אם בתקופה הראשונה באו מייסדי הארגונים, מנהיגיהם, מממניהם ותומכיהם בעיקר מהאליטה הממסדית הוותיקה והובילו סדר יום של שימור טבע, התאפיינה התקופה השנייה במעורבות גוברת של אזרחים מן השורה, בהובלתם של מהגרים יוצאי מדינות אנגלוסקסיות. אותם מהגרים היו מעורבים בהקמתם של מספר ארגוני מפתח שהובילו את הפריצה המשמעותית של התנועה הסביבתית והרחיבו את מטרות הפעילות ואת שיח התנועה. ניתן להצביע על שלושה דורות של מנהיגות אנגלוסקסית סביבתית שפעלה בישראל מאמצע שנות ה-80.

בדור המייסדים הראשון היו מעורבים בעיקר אזרחים מן השורה ממוצא אנגלוסקסי, שלא היו בעלי עבר וניסיון בתחומי הסביבה. היו אלה "גיבורים מקריים" (טל, 2006, עמ' 531) שנפגעו במישרין ממפגעים סביבתיים, ולכן החליטו לפעול להובלת יוזמות סביבתיות. כך למשל, לאחר שנמצאו תסמיני קצרת (אסתמה) אצל כל בני משפחתה, מצאה את עצמה לין גולומביק מובילה את ארגון אנו"א (אזרחים נגד זיהום אוויר), שנאבק בתוכנית להקמת תחנת כוח חדשה סמוך לבתי הזיקוק במפרץ חיפה. הרחיקו לכת אף יותר שירלי בנימין ודבורה בן-שאול, שפעלו לעורר שיח ציבורי אודות נושאי הגרעין והשלכותיו הסביבתיות באמצעות שירות החדשות שהפעילו, אקונט ישראל (EcoNet) (טל, 2006). אמנם היתה זו התקופה שלאחר אסון צ'רנוביל, אבל עדיין לא הממשל ולא הציבור הישראלי היו מוכנים לדון בסוגיות כאלה בפומבי ובפתיחות (Dromi, 2011).

הדור השני כלל מהגרים אנגלוסקסים בעלי רקע מקצועי בעריכת דין ומדיניות סביבתית או רקע אקדמי בתחומי סביבה ואקולוגיה. אותם פרופסיונלים ייסדו ארגוני סביבה שהפכו מרכזיים בתנועה הסביבתית. המייסדים בדור זה (וגם מאוחר יותר) קיבלו גם את תמיכתם של אנשי אקדמיה ממוצא אנגלוסקסי שחילקו את זמנם בין מגדל השן האקדמי לבין אקטיביזם סביבתי.⁷ מארצות הברית עלו אילון שוורץ וג'רמי בנשטיין, שייסדו ב-1994 את מרכז השל למחשבה סביבתית, אלון טל, שעמד מאחורי הקמתם של ארגון אדם, טבע ודין (1991) ומכון הערבה ללימודי הסביבה (1996), ג'ימי קריקון, שהיה ממובילי הקואליציה לבריאות הציבור בחיפה, וגרשון בסקין, שהקים ב-1994 ארגון לקידום דיאלוג בין ישראלים לפלסטינים (IPCRI), ופעל לשלב בפעילות הארגון לאורך השנים את הנושא הסביבתי.⁸ מאוסטרליה עלה גרשון ברומברג שהקים ב-1994 את ארגון EcoPeace (שינה את שמו לאחר מכן לידידי כדור הארץ המזרח התיכון).⁹ מבריטניה עלתה נעמי צור, שהקימה וניהלה את הסניף הירושלמי של החברה להגנת הטבע ואת קואליציית הארגונים המצליחה, ירושלים בת קיימא, ומדרום אפריקה עלו מוריס קאהן ובנו בנג'מין, שגם נבחר ב-2007 כאחד מגיבורי הסביבה של המגזין טיים. הם הרוח החיה והמממנים של ארגון צלול.¹⁰

בדור השלישי הופיעו שוב מייסדים אקטיביסטים ממוצא אנגלוסקסי ללא רקע מקצועי סביבתי מוקדם או רשת ענפה של קשרים עם גורמי מימון. מייסדים אלה פעלו ברמת הקהילה, למשל, בתחום החינוך הסביבתי (כרמי וייסמן, חרדי יליד ארצות הברית, תושב בית שמש, שהקים את ארגון סביבה ישראל לדיאלוג סביבתי בין בני נוער מארצות הברית ומישראל), בקידום רעיונות של קיימות וחקלאות עירונית (תמר גינדיס בעמותת שומרה בירושלים; איזיק חמץ ואדם גנסון, שהקימו בבאר שבע את עמותת שבועת האדמה) וניהלו מאבקים סביבתיים מקומיים, כמו המאבק להצלת מצפה נפתוח בהובלת עמותת רמות למען הסביבה, שהוקמה בידי עולות אנגלוסקסיות, תושבות שכונת רמות בירושלים.

7 ניתן לציין חוקרים דוגמת הלל שובל, ארזה צ'רצ'מן וראובן לסטר, שפעלו כבר בשנות ה-70 וה-80, מרשה גלפי, אמילי סילברמן, ונח עפרון, הפעילים מאז שנות ה-90, ובדור הצעיר פעילים כמו דניאל אורנשטיין, קלייב ליפקין, דוד שור ואחרים.

8 יש לציין שבקרב המהגרים המייסדים מארצות הברית היתה נוכחות גבוהה לכוונת תנועת הנוער היהודי הצעיר (Young Judaea). אמנם תנועת נוער זו לא חרתה על דגלה במוצהר רעיונות סביבתיים, ובכל זאת היו רבים מבוגריה, שעלו לישראל בשנות ה-70 וה-80, מהבולטים במנהיגי התנועה הסביבתית בישראל.

9 ככלל עושה רושם שיוזמות של שיתופי פעולה ישראלים-פלסטיניים בתחום הסביבה הובלו בידי מהגרים אנגלוסקסים.

10 ראו:

http://content.time.com/time/specials/2007/article/0,28804,1663317_1663320_1669920,00.html

המהגרים האנגלוסקסים, שתרמו מאז שנות ה-90 לעיצוב התנועה הסביבתית, לא השתייכו אמנם לאליטות פוליטיות או חברתיות, אבל השתלבו בישראל במעמד הביניים. על כן לא התמקדה פעילותם הסביבתית די הצורך בהשפעתן הלא מידתית של בעיות סביבה על אוכלוסיות מוחלשות, כגון הערבים, החרדים ותושבי שכונות המצוקה, והרעיונות לא חלחלו לאוכלוסיות אלה. רק לקראת סוף התקופה השנייה החלו רעיונות של צדק סביבתי לצבור תאוצה ולהופיע בשיח הסביבתי בישראל (חנין, 2004). במשך שנים מספר פרסם ארגון הגג של ארגוני הסביבה את דוח (אי) הצדק הסביבתי בישראל, ומאוחר יותר נוסדו גם האגודה לצדק חלוקתי והאגודה לצדק סביבתי בישראל, והן פועלות להרחבת הדיון הסביבתי בקרב אוכלוסיות מוחלשות ולהכרה שאוכלוסיות אלה נפגעות מבעיות סביבתיות לאין ערוך יותר מאוכלוסיות אחרות.

תהליך חשוב אחר שהתחולל בתקופה השנייה ומתקשר למנהיגות האנגלוסקסית הוא תהליך התמקצעות ארגונית. ארגוני הסביבה החדשים, בעיקר הגדולים והבינוניים, נטו לבסס את פעילותם על אנשי מקצוע בשכר יותר מאשר על מתנדבים ועל הקהילה.¹¹ גם בתהליך זה תפסו העולים האנגלוסקסים, בעיקר מארצות הברית, מקום חשוב, מכיוון שהביאו איתם לארגונים החדשים ידע פרופסיונלי חדש ותרבות ארגונית צפון אמריקנית של ניהול עמותות, המבוססת על אנשי מקצוע ועל פעילות בשכר, כנהוג במגזר שלישי ממוסד, ופחות על אקטיביזם ברמת הקהילה.¹² עם הופעתם של ארגונים מבוססי מתנדבים, כגון מגמה ירוקה וגרינפיס, עם העלייה בהיקפי הפעילות של קואליציות ארגוניות ועם הרחבת המימון לארגונים קהילתיים שצמחו מלמטה (grassroots organizations) (למשל קרן של"י ומענקי קרן פורד, שתי יוזמות מימון שחדלו לפעול), התרחב גם האקטיביזם הסביבתי ברמת השטח (אופיר-גוטלר, 2005; גרינשפן, 2014).

2) מקורות המימון: קרנות פילנתרופיות, בעיקר מצפון אמריקה – לנוכח השינוי באופי המייסדים, שלא נמנו עוד עם האליטות החברתיות, ולאור רוח השינוי העוברת על החברה האזרחית כולה, ועניינה דו-קיום עדין בין המדינה לחברה האזרחית, הצטמצם עד מאוד היקף המימון שהקצתה הממשלה לפעילותם של ארגוני סביבה. הארגונים החדשים לא זכו

11 נתונים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2010) מלמדים שבשנת 2006 הוציאו ארגוני סביבה כ-48% מתקציבם על משכורות לעובדים ("עלות עבודה"), והיו שניים רק לארגוני חינוך ומחקר (74%) ולארגוני רווחה (52%). הוצאות אלה ירדו משמעותית בשנים האחרונות (34% בלבד בשנת 2012; ראו הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2015), מה שמלמד אולי על עלייה בהיקף המתנדבים בארגוני סביבה קהילתיים שצמחו מלמטה (Grassroots Organizations).

12 מתאר, למשל, שוורץ (2013, עמ' 110) את הקמת אדם טבע ודין: "חברי אלון טל הוא ככל הנראה היום החברתי המוכשר ביותר שאני מכיר. ב-1991, עת חזרתו לישראל לאחר סיום הדוקטורט בכריאות הציבור בהרווארד, הקים את אדם טבע ודין, וביקש ממני להיות יושב ראש הוועד המנהל בזמן ההקמה. [...] היה זה המגע הראשון שלי עם קהילת העמותות בישראל. הרגשתי כמתחזה מעט, ולמרות זאת למדתי את עולם העמותות ואת עולם הסביבה די טוב."

למימון ממשלתי מלכתחילה, והארגונים הוותיקים התנתקו מחיבוק הדוב ויצאו לעצמאות ארגונית או דעכו. בהעדר תרבות נתינה אישית בישראל ומחמת חולשתה של הפילנתרופיה המוסדית, הופנו מירב מאמצי הגיוס של ארגוני הסביבה לקרנות פילנתרופיות פרטיות ולקהילות יהודיות בצפון אמריקה, אשר "תרמו תרומה ניכרת לשגשוגה של התנועה הסביבתית מאז שנות ה-90" (קרסין, 2001, עמ' 131; Morag-Levine, 2001). ממצאי סקר ארגוני הסביבה משנת 2011 העלו שקרנות פילנתרופיות הן מקור המימון העיקרי (41% מתקציב הארגונים) והנפוץ ביותר (75% מכלל הארגונים דיווחו על מימון מקרנות) בקרב ארגוני הסביבה (גרינשפן, 2014).

לוח 2

קרנות פילנתרופיות שתרמו לארגוני סביבה בישראל ושיעור הארגונים הנתרמים,

2010

שיעור ארגוני סביבה נתרמים (%)	מקום מושבה	שם הקרן
34	ישראל/ארצות הברית	קרן של"י*
26	ישראל/ארצות הברית	הקרן לסביבה ירוקה (GEF)*
23	ארצות הברית	קרן גולדמן*
22	ישראל/שווייץ	קרן ברכה*
18	ארצות הברית	מסלול מענקי פורד*
17	ישראל	יד הנדיב
13	גרמניה	קרן היינריך בל
7	בריטניה	קרן פורטר
4	ישראל	קרן גנדיר
3	אוסטרליה	קרן פראט
1	ישראל/ארצות הברית	קרן אברהם*
35		קרנות אחרות**
25	ישראל – ממשלתי	מענקי המשרד להגנת הסביבה
12	ישראל – ממשלתי למחצה	קרן קיימת לישראל
11	ישראל – ממשלתי	קרן העיובונות
7	ישראל/ארצות הברית – שותפות ממשלתי למחצה	שותפות 2000 / הסוכנות היהודית

מקור: עיבוד מתוך סקר ארגוני הסביבה 2010-2011 וגרינשפן, 2014, עמ' 24.
* קרנות שחדלו לפעול או צמצמו את פעילותן בתחום הסביבה.

** כגון קרן גוטסמן, קרן טל, קרן גימפריץ, קרן דרייפוס, קרן לוי-לאסן, קרן אברט וקרן רוזה לוקסמבורג.

לוח 2 מציג את הקרנות המרכזיות שפעלו בישראל בתקופה השנייה של התנועה הסביבתית על פי מספר הארגונים הנתרמים ובהתאם לדיווחי הארגונים עצמם בשנת 2010. מהלוח לומדים שני עניינים עיקריים: (1) הקרנות הפילנתרופיות דומיננטיות בהשוואה לתמיכות ציבוריות מהמשרד להגנת הסביבה, מקרן העיזבונות הממשלתית, מקק"ל או מהסוכנות היהודית. (2) הקרנות הפילנתרופיות המרכזיות שתמכו בארגוני הסביבה הן אמריקניות: קרן גולדמן, הקרן לסביבה ירוקה/של"י (איחוד של קרן קרב של צ'רלס ברונפמן, קרן נתן קאמינגס, קרן דורות והקרן החדשה לישראל). בסיס הפעילות של קרנות מרכזיות אחרות גם הוא במדינות דוברות אנגלית, כמו קרן פראט מאוסטרליה וקרן פורטר מבריטניה.

מרכזיותם של המנהיגים הסביבתיים ממוצא אנגלוסקסי בארגוני הסביבה הרחיבה מאוד את היקף המימון של קרנות פילנתרופיות. ארגוני הסביבה שהקימו המהגרים מארצות דוברות אנגלית נהנו מקשרים עם קרנות פילנתרופיות שבהן פעלו רבים מהם בעבר. כך העידה נציגת אחת הקרנות: "הם [המייסדים האנגלוסקסים; א"ג] כבר טיפחו קשרים עם אמריקה. היה להם בסיס תורמים, והם השקיעו בכך זמן. הם היו מתקשרים לחברים שלהם בזמן אמת ומבקשים סיוע" (תקשורת אישית, 1.4.2010). כך תיאר אחד מהם את הזירה:

בסוף שנות ה-80, המגרש של גיוס כספים מחו"ל היה בהתהוות. גל של קרנות פילנתרופיות יהודיות פרטיות נפתחו. [...] היחיד שגייס כספים לתנועה הסביבתית היה [נציג החברה להגנת הטבע]. אין ספק שהעובדה שמגייס הכספים היה יליד הארץ השפיעה. כמגייס כספים, היו מקומות שלא אהבו אותו, כי הוא ייצג את "הישראלי היהיר" [...]. גם ארגון ASPNI (American Friends of the Society for Protection of Nature in Israel) הוא הצליח לגייס אולי כמיליון דולר בשנה, סכום לא משמעותי; פוטנציאל לא ממומש. [...] בדיעבד טוב שלא הצליחו, כי אם היו יותר מצליחים, היה פחות פלורליזם של ארגוני סביבה בישראל (תקשורת אישית, 25.3.2010).

חלק מהקרנות הפילנתרופיות גם מינו נציגים בישראל שישמשו אנשי קשר עם השטח. רבים מאותם נציגים היו מהגרים ממדינות דוברות אנגלית. שפה משותפת, היכרות מוקדמת וחברות אפשרו למייסדים האנגלוסקסים גישה קלה יותר לקרנות ולנציגיהן. ג'רמי בנשטיין, למשל, ממייסדי מרכז השל, עבד קודם לכן בקרן דורות שתמכה רבות בארגוני סביבה בשנות ה-90. דון פוטרמן, נציג קרן מוריה בישראל, הוא בוגר תנועת הנוער יהודה הצעיר, שבה גדלו גם מנהיגים סביבתיים אחרים, כמו אלון טל ואילון שוורץ. עורך דין פיליפ ורבורג, שעוד בארצות הברית היה פעיל בארגוני סביבה מובילים כמו ה-Environmental Law Institute, שימש עם עלייתו לארץ כנציג קרנות

פילנתרופיות (קרן קאמינגס וקרן דורות 1997-1999). בהמשך התמנה למנכ"ל אדם טבע ודין (1999-2003), ולבסוף חזר לארצות הברית לעמוד בראש ארגון סביבתי אחר. אין זה מפתיע שארגון כאדם טבע ודין, שהוקם בידי עולה מארצות הברית (טל) ובראשו עמדו מנכ"ל ויושב ראש ממוצא אנגלוסקסי (ורבורג ושוורץ בהתאמה), היה ארגון הסביבה הישראלי הראשון שנתמך באופן נרחב בידי קרנות פילנתרופיות צפון אמריקניות. התלות בקרנות פילנתרופיות אילצה את אדם טבע ודין לאמץ אסטרטגיה דו-מוקדית (bifocal strategy), מכיוון שהארגון היה מחויב לציבור הישראלי מזה ולמממנים האמריקנים מזה (Morag-Levine, 2001). עדותה של מנהלת התוכניות של קרן נתן קאמינגס מאפשרת להציץ על תהליכי הבחירה בארגונים נתמכים ולהבין את חשיבות אנשי הקשר האנגלוסקסים (Cowan, 2000):

We chose environmental protection and Jewish pluralism as two critical yet underfunded issues that were close to the hearts of our board members. We then commissioned two experts living in Israel to write papers outlining possible foci and strategies in each area. [...] After four years of grant making totaling \$9,000,000, the Israel Cooperative Program (ICP) can report many successes. [...] By having staff on the ground in Israel, our grant dollars have been leveraged in significant ways. Our staff has provided technical assistance to grantees on organizational development, fundraising, strategic thinking and networking. They have connected grantees to other foundations, to individual donors and to Federations, and they have worked with other foundation representatives to form funders groups.

3) שיח סביבתי: משמירת טבע למדעי הסביבה – בעוד בתקופה הראשונה התרכז השיח הסביבתי בישראל בהיבט ביוצנטרי צר של שמירת טבע, ניקיון והגנה על הצומח ועל חיות הבר, בתקופה השנייה הוא התרחב, וגדל מגוון האידיאולוגיות הסביבתיות הדומיננטיות. השיח המרכזי החדש היה מבוסס-מדע והתמקד בסוגיות של בריאות הציבור, בחשיפה לא שוויונית למזהמים (צדק סביבתי) ובאיכות חיים עירונית. הקהילה הסביבתית בישראל היתה זקוקה ליד מכוונת בהובלת שינוי השיח הסביבתי, וחיבורו של אילון שוורץ (1999), פרדיגמות משתנות בתפיסה הסביבתית, שהוזכר לעיל, היה מניפסט רעיוני הולם, המשמש גם היום כמסגרת להבנה ולניתוח אקדמי של תמורות בתנועה הסביבתית בישראל (למשל: פירסט, 2013; Orenstein & Greenspan, 2012; Silverman, 2013). כך מתאר שוורץ (2013, עמ' 111) את כתיבת הדוח: "היה זה הרגע האמיתי בו נוצר מרכז השל. כתבנו דוח שהציג ניתוח של הסביבתיות הישראלית ושכלל

סדר יום ברור באשר לצעדים שיש לנקוט. בשלב זה הפכתי למעין מופע נודד. אני אולי מגזים מעט אך הרצאתי בעקבות הדוח כ-300 פעמים. "ארגוני הסביבה שאימצו שיח זה החלו לפעול גם בערים ונתנו מענה לסוגיות מטרידות שהן חלק משגרת יומן של אוכלוסיות מגוונות יותר (קרסין, 2001).

גם מניפסט זה הוא תוצר שניתן לייחס לקבוצת המהגרים המייסדים. אותם מהגרים הביאו איתם מצפון אמריקה מודעות סביבתית גבוהה מזו שרווחה בישראל, תרבות של אקטיביזם ציבורי חוץ-פרלמנטרי ומערכת ערכים "חדשנית", המבוססת על פלורליזם דמוקרטי, שהציבה אותם כחלוצים בחזית המאבק לשינוי חברתי בישראל (Aronoff, 2000). לסקייר (Laskier, 2000) כינה תופעה זו "אקטיביזם ישראלי בסגנון אמריקני" (Israeli activism American style). הוא טען, שחברה אזרחית המבוססת על אידיאולוגיות, על ערכים ועל תרבות ארגונית אקטיביסטית לא היתה מוכרת בישראל עד אז. המהגרים מאמריקה ייבאו אותה אל התרבות הצברית ואל המרחב הציבורי הישראלי, כשהם עושים את ההתאמות הנדרשות. האקטיביסטית לין גולומביק מתארת את התרומה של הצביון האמריקני של המחאה: "אמריקנים גדלו עם דמויות לחיקוי. למה אנחנו יודעים איך להתארגן? כי גדלנו עם זה. אנשים שנולדו בישראל נוקטים גישה שהשלטון אחראי, שפוטר אותם מאחריות אישית. אבל אני חושבת שאנחנו הראינו שאם משווים לנושא אופי פוליטי בצורה מתוחכמת, יש תוצאות" (טל, 2006, עמ' 527).

אין לייחס כמובן את כל הגידול המספרי ואת שינוי השיח הסביבתי בתקופה השנייה אך ורק למהגרים האנגלוסקסים ולרוח הגבית שקיבלו מקרנות פילנתרופיות צפון אמריקניות, אולם מעורבותם, מראשית שנות ה-90, בהקמה של ארגוני מפתח, בפיתוח רעיונות ובהכשרת מנהיגות סביבתית יצרה "צומת קריטי" (critical juncture) (Collier & Collier, 1991) מבחינת התנועה הסביבתית. צומת קריטי משמע תקופה של שינויים מהותיים, שהשפעתם כה מרחיקת לכת שלא ניתן להשיב את הגלגל לאחור. שתי יוזמות ארגוניות ראויות לציון, אשר הכשירו דור חדש של מנהיגים סביבתיים, מאששות טענה זו: תוכנית העמיתים של מרכז השל לחשיבה סביבתית ותוכנית הלימודים ורשת הבוגרים של מכון הערבה ללימודי הסביבה. שני ארגונים אלה הוקמו, כאמור, במחצית השנייה של שנות ה-90 בידי מהגרים אנגלוסקסים, ומהווים מאז חממות להכשרת מנהיגות העתיד של התנועה הסביבתית בישראל. תוכנית העמיתים של מרכז השל, שהחלה לפעול ב-1999, מציעה לעשרות אנשי מקצוע, הנמצאים בלב העשייה הסביבתית בחברה האזרחית, במגזר הפרטי ובמגזר הציבורי, מפגשים שבועיים עם תכנים סביבתיים. מכון הערבה ללימודי הסביבה, שהוקם ב-1996 בידי מהגרים תושבי קיבוץ קטורה שבערבה, מציע לסטודנטים מישראל, פלסטין, ירדן וצפון אמריקה הכשרה אקדמית בלימודי סביבה לצד אקטיביזם.

בוגרי שתי תוכנית אלה הקימו עמותות סביבתיות רבות בישראל או השתלבו בהן. בוגרי תוכנית העמיתים של מרכז השל הובילו, למשל, את ארגון הסטודנטים מגמה ירוקה ואת

הארגון ישראל בשביל אופניים (המעודד מעבר לשימוש בתחבורה ירוקה), וגם ארגונים מקומיים, כגון הארגון היהודי-הערבי לינק שבגליל, ארגון ארץ כרמל, שפרץ דרך בייצור קומפוסט ביתי, וארגון אחו"ה בכרם הפועל בירושלים.¹³ גם בוגרי מכון הערבה, שהוגדרו "סוכנים של שינוי" (Alleson & Schoenfeld, 2009), נמצאים היום בצמתים מרכזיים של התנועה הסביבתית והובילו או מובילים ארגונים כגון תחבורה היום ומחר, הפורום הישראלי לאנרגיה ועוד.

בוגרי התוכניות הללו אינם מהגרים מארצות דוברות אנגלית, אלא ילידי הארץ שהיו או הפכו פעילים מרכזיים בחברה האזרחית, היהודית והערבית. הבוגרים הושפעו מהערכים, מהשיח ומהניסיון שהטמיעו המהגרים האנגלוסקסים בתוכניות החינוך וההכשרה של מרכז השל ומכון הערבה, ואלה המשיכו וחלחלו אל פעילים סביבתיים בחברה האזרחית, לרבות מנהיגים מקרב אוכלוסיות המודרות בדרך כלל מהעשייה הסביבתית.

התקופה השלישית: אוריינטציה של שותפויות

בשנים האחרונות, מאז המשבר הכלכלי העולמי של שנת 2008, או קצת לפניו, נכנסה התנועה הסביבתית לתקופתה השלישית. בתקופה זו התפתחו מגמות חדשות שעיקרן שיתופי פעולה פנים תנועתיים ושותפויות עם תנועות אחרות בחברה האזרחית ועם המגזר הציבורי והעסקי. זוהי תקופה של גיוון מוסדי, רעיוני ואנושי בתנועה הסביבתית ובחברה האזרחית בכלל. שיתופי הפעולה הגוברים מעידים על ניסיונות להתמודד עם אתגרי השעה, ההופכים מורכבים יותר ויותר. ניתן להצביע על מספר מגמות חשובות בשנים האחרונות.

מבט מקרו ארגוני

באמצע שנות ה-2000 הגיע לשיאה המגמה של טשטוש תחומי האחריות בין החברה האזרחית לבין המדינה (Bar & Gidron, 2010). בשני העשורים שקדמו לכך קידמה המדינה סדר יום אגרסיבי של צמצום מדינת הרווחה והעברת האחריות על אספקת שירותים לארגוני המגזר השלישי (קטן, 2008); ואולם בה בעת לא טרחה המדינה לקדם תהליך שיגדיר את יחסיה עם החברה האזרחית. מלחמת לבנון השנייה, שבה העורף בצפון הארץ היה כחזית, חשפה את כשלי המדינה: המענים שנתנה המדינה לאזרחים בשעת חירום היו מצומצמים, בעוד פעילותם של ארגוני החברה האזרחית היתה אפקטיבית

יותר למרות מגבלותיהם הכספיות (כץ ועמיתים, 2007). מצב זה הדגיש את חומרת הבעיה הנוצרת, כשהמדינה מתנערת מאחריותה לאזרחיה ובה בעת מותירה את יחסיה עם החברה האזרחית עמומים. נכון אמנם שהסבר מקרו ארגוני זה, של כישלון המדינה, מקושר תדיר לתהליכי ההפרטה העמוקים, להתפוררות מדינת הרווחה ולמדיניות הניאו-ליברלית המתרחבת בישראל, תהליכים שהשפעתם על ארגוני הסביבה מצומצמת יותר לכאורה; אבל כל תקופת אי הוודאות של ראשית שנות ה-2000 פתחה עידן של תהליכי הסדרת היחסים בין המדינה לחברה האזרחית, ותהליכים אלה השפיעו גם על ארגוני הסביבה.

בראשית שנות ה-2000 פעלו מספר ועדות שבחנו את יחסי המדינה והארגונים. שתי ועדות שראויות לאזכור הן הוועדה לבדיקת תפקידי המגזר השלישי בישראל והמדיניות הננקטת כלפיו (גלנור, 2003), שהיתה פרי יוזמה אזרחית-אקדמית במרכז לחקר המגזר השלישי באוניברסיטת בן גוריון, וועדת ארידור (2004) שהיתה ועדה ממשלתית, ללא השתתפות נציגי מגזר שלישי, אשר דנה בהסדרת דרכי הסיוע של המדינה למוסדות ציבור, כלומר ארגונים ועמותות. שיא התהליך (עד עתה) היה בשנת 2008, עת התקבלה החלטת הממשלה 3190, ופורסם מסמך השותפויות הנלווה להחלטה זו (משרד ראש הממשלה, 2008).

מערכת יחסים של שותפות בין מגזרית בין המדינה לבין ארגוני חברה אזרחית יכולה לבוא לידי ביטוי בצורות שונות, אך הרעיון מאחוריהן זהה – זוהי מערכת יחסים שוויונית (או לפחות שואפת להיות שוויונית), ושני הצדדים שותפים בקבלת החלטות ומקיימים ביניהם יחסי גומלין מתמשכים לצורך השגת מטרה חברתית מסוימת (אלמוג-בר וזיכלינסקי, 2010; שמיד ואלמוג-בר, 2013). בשותפות אמת המדינה והחברה האזרחית משלימות זו את זו: שתיהן מביאות לשותפות את יתרונותיהן, כדי להתמודד ולנסות לפתור יחד בעיות מורכבות, לקבל החלטות משותפות ולהוציאן לפועל לטובת הציבור (שמיד ואלמוג-בר, 2013; Gazely & Brudney, 2006; Bryson, Crosby, & Stone, 2007). יתרונה היחסי של המדינה הוא נגישות למשאבים, ויתרונו היחסי של המגזר השלישי הוא גמישות, קשר ישיר עם השטח ויעילות כלכלית גדולה יותר.

מסמך המדיניות מ-2008 ומדיניות הממשלה שנבעה ממנו שיקפו מגמה הולכת ומתרחבת של שיתופי פעולה פנים מגזריים ושותפויות בין מגזריות בישראל, שממנה הושפעו גם ארגוני הסביבה. ניתן לומר שהתנועה הסביבתית אימצה מגמה זו בקשריה עם המדינה, עם המגזר העסקי, עם גורמים אחרים בחברה האזרחית ואף בניסיון להשתלב בפוליטיקה הפרלמנטרית ברמה הארצית. מאוריינטציה של חברה אזרחית, שאפיינה את התקופה השנייה, התרחבו בתקופה השלישית יחסי התנועה הסביבתית והמדינה לאוריינטציה של שותפויות. להלן נציג מספר מהלכים מאפיינים.

1) שותפויות עם המדינה: שתי דוגמאות לשותפות בין התנועה הסביבתית לבין המדינה בתקופה השלישית הן השותפות הרעיונית שהתנהלה בתהליך השולחן העגול, שפעל בין השנים 2011-2013, ומיזם השותפות המצליח להקמת פארק אריאל שרון. בשולחן העגול גובשה ופורסמה תוכנית לצמיחה ירוקה בישראל שהיתה על דעת כל משתתפי השולחן. התוכנית התגבשה בהיוועצות עם נציגים משלושת המגזרים – הציבורי, העסקי והמגזר השלישי.¹⁴ בראש השולחן העגול ישבו שלושה יושבי ראש משותפים – נציג הממשלה מהמשרד להגנת הסביבה, נציג החברה האזרחית מארגון חיים וסביבה ונציגת המגזר העסקי, מנכ"לית אינטל ישראל.

כרמת השטח שיתפה התנועה הסביבתית פעולה עם המדינה בפרויקט החשוב של הקמת פארק אריאל שרון. מדובר בהסבת כל המרחב סביב חיריה, בעבר אתר הפסולת המרכזי של גוש דן, לפארק מטרופוליני ענק, לרווחת תושבי גוש דן והציבור כולו. שותפות שהוקמה בין קרן פילנתרופית דומיננטית (קרן ברכה והמנכ"ל מרטין וייל), המשרד להגנת הסביבה וארגוני סביבה מקומיים וארציים הובילה למיזם חסר תקדים בהיקפו ובתרומתו לציבור ולדורות הבאים (וייל, 2010).

2) שותפות עם המגזר העסקי: בשנים האחרונות מתפתחות בקרב ארגונים סביבתיים יוזמות שתכליתן להכניס למעגל מאמצי הפרקטיקות הסביבתיות עוד ועוד צרכנים ועוד ארגונים במגזר העסקי. בין היוזמות ניתן למנות מעבר מרכישה של מוצרים לצריכה של שירותים (servicizing), שיטות לניהול בר קיימא במגזר העסקי ובנייה ירוקה. לתהליכים רבים של אימוץ פרקטיקות ירוקות במגזר העסקי שותפים ארגונים סביבתיים לצד תאגידים. תפקידם של ארגוני הסביבה בשיתופי הפעולה עם גורמים עסקיים הוא מגוון. הארגונים פועלים כרכזים של פעילות בקרב תאגידים העוסקים בבנייה ירוקה (המועצה לבנייה ירוקה), כמנטרי תאגידים בתחום האחריות הסביבתית (ארגון מעלה, המרכז לדיווחי קיימות במכון לאחריות תאגידית), כשותפים לרווחים של חברות מחזור (עמותות רבות מקבלות נתח ממחזור פסולת עירונית וכן יוזמת עיגול לטובה) או כמובילים של חשיבה רעיונית בנושא (העמותה לכלכלה בת קיימא). יש בין המובילים הסביבתיים גם כאלה שפנו לעולם העסקי, כשתחום האנרגיה החלופית מהווה כר פופולרי לאלה מהם המבקשים למצוא פתרונות עסקיים לסדר יום סביבתי.

במהלך הזמן רכשו ארגוני הסביבה מקצועיות, ניסיון ולגיטימציה שסייעו להם לאתגר את דפוסי החשיבה הניאו-ליברליים והחדגוניים המאפיינים את המגזר העסקי והציבורי בסוגיות כבדות משקל, הנוגעות לעתידה של ישראל, כגון מקורות האנרגיה של המדינה

14 תוצר השולחן העגול: צמיחה ירוקה: מחברים בין כלכלה לבין סביבה.

<http://www.sviva.gov.il/InfoServices/ReservoirInfo/DocLib2/Publications/P0701-P0800/P0720.pdf>

ומשאביה הטבעיים ותחום הדיור והפתרונות למצוקות הדיור האקוטיות בישראל. בשנים האחרונות, למשל, יצאו ארגוני הסביבה בקמפינים נגד התמלוגים הנמוכים שמשלמות חברות פרטיות למדינה (בעיקר כ"ל בים המלח), בעד עצירת ניסוי הפקת פצלי הנפט בעדולם והקידוחים ברמת הגולן ונגד ההסדרים שאישרה המדינה עם חברות מקומיות ובינלאומיות להפקת גז טבעי בים התיכון.

3) מעורבות פרלמנטרית? התנועה הירוקה: לישראל אין עבר של קידום סוגיות סביבתיות באמצעות מפלגות ירוקות ברשות המחוקקת (Pedhazur & Yishai, 2001). בשנת 1999 רצה לראשונה מפלגה בשם הירוקים במערכת הבחירות הארצית. המפלגה מתמודדת מאז בכל מערכת בחירות (למעט הבחירות האחרונות של 2015), אך מעולם לא עברה את אחוז החסימה, וגם לא נחשבה חלק מהתנועה הסביבתית, בין היתר מכיוון שהרכב החברים בה והעומד בראשה הואשמו שאין הם אנשי סביבה מובילים (בלאו, 2008). ואולם מפלגת הירוקים זכתה להצלחות במישור המוניציפלי, עת נבחרו נציגיה לעיריית תל אביב, ראשון לציון, באר שבע ועוד.

לקראת סוף העשור הראשון של האלף החדש נעשה עוד ניסיון מעניין, שלא צלח, של פעילים מרכזיים בתנועה הסביבתית להיכנס לפוליטיקה הארצית באמצעות הקמת מפלגת התנועה הירוקה. פעמיים רצה המפלגה לכנסת ועוררה תקוות. בבחירות לכנסת ה-18 (2009) חברה התנועה הירוקה לרשימת מימד בראשות מיכאל מלכיאור, אך לא עברה את אחוז החסימה. המפלגה השיגה כמעט 1% מקולות הבוחרים, אבל אחוז החסימה עמד על 1.5%. לקראת הבחירות לכנסת ה-19, בשנת 2012, שוב קיוותה התנועה הירוקה לרוץ עצמאית, אך העומדים בראשה חברו ברגע האחרון למפלגת התנועה בראשות ציפי לבני. אבל לאחר החבירה לא רק שנציג התנועה הירוקה לא נבחר לכנסת, אלא שהתנועה הירוקה איבדה מכוחה ואת זהותה העצמאית. בבחירות האחרונות (2015) חברה נציגת התנועה הירוקה, יעל כהן-פארן, מבעוד מועד למחנה הציוני, מוקמה במקום יחסית ריאלי, אך שוב לא הצליחה להיבחר בגלל מיעוט מנדטים למפלגתו של יצחק הרצוג. ימים יגידו אם היתה זו אפיזודה חולפת או שותפות אמיתית של התנועה הסביבתית עם הממסד הפרלמנטרי.

מבט מיקרו ארגוני

תקופה זו מאופיינת בין היתר בצמצום ההשפעה האנגלוסקסית הישירה על התנועה הסביבתית, כשהמוטיב הדומיננטי בתקופה החדשה הוא שונות וגיוון: פלורליזם אנושי, ארגוני ורעיוני בשדה הסביבתי, אידיאולוגיה רחבה, דגמי משילות משתנים, שיתופי פעולה ומקורות המימון מגוונים

1) מנהיגות ארגונית והיוזמה להקמה: ממהגרים אנגלוסקסים לפלורליזם אנושי וארגוני – רבים מהמייסדים האנגלוסקסים עזבו את ארגוני הסביבה לטובת פעילות אחרת – באקדמיה, בארגונים חברתיים חדשים או שהחליטו לעשות לבייתם. באדם טבע ודין, במרכז השל למחשבה סביבתית, בארגון חיים וסביבה ועוד היו חילופי גברי, ותפקידי המפתח, שבעבר היו בידי מנהיגים אנגלוסקסים, עברו לידי הארץ. התוצאה היא גיוון אנושי וארגוני גבוה יותר ומגע יומיומי עם אוכלוסיות שונות. ארגוני סביבה הוקמו בחברה החרדית (חרדים לסביבה, סביבה ישראל) ובקרב האוכלוסייה הערבית בישראל (ארגונים בשפרעם, בסכנין, ברהט, בלקיה, במשולש ועוד). ארגונים אחרים, כגון אזרחים למען הסביבה בגליל ולינק לאיכות הסביבה הוקמו בניהול משותף יהודי-ערבי, והתארגנויות מקומיות הצליחו לפעול גם בשכונות חלשות יותר (למשל בירושלים סביב המאבק על עמק הצבאים, בדרום תל אביב, באשדוד ועוד). אולם יש לזכור שחלק מהמנהיגות הסביבתית העכשווית עברה הכשרה וחקירות בתוכניות שהקימו המהגרים המייסדים בתקופה השנייה, ושאותם מייסדים אנגלוסקסים עדיין יושבי בוועדים המנהלים של רבים מהארגונים, וממשיכים להעניק מניסיונם.

אפיון בולט של התקופה השלישית הוא הרחבת שיתוף הפעולה בין ארגוני הסביבה, כלומר יצירת דגם של משילות סביבתית, המבוססת על קואליציות ורשתות הפועלות מעבר לארגון הבודד והמעידה על הגיוון הניהולי המתרחב בתנועה הסביבתית. חלוצה לפני המחנה היתה קואליציית ירושלים בת קיימא, שהוקמה כבר ב-1998, וכוזה בידי סניף ירושלים של החברה להגנת הטבע וכללה בשיאה מעל 20 ארגונים שפעלו לקידום סדר יום סביבתי באזור ירושלים. בעקבות הצלחתה קמו עוד קואליציות אזוריות ואחריהן גם קואליציות סביב נושאים משותפים, חלקן כארגונים רשמיים וחלקן כשיתופי פעולה בין ארגונים קיימים. קואליציות אחרות הן באר שבע הירוקה, הקואליציה לבריאות הציבור בחיפה, המועצה הישראלית לבנייה ירוקה והפורום הירוק. בסקר ארגוני הסביבה מ-2011 (טל ועמיתים, 2011) דיווחו כמעט שני שלישים מהארגונים שנדגמו (61%), שהם משתפים פעולה אד-הוק עם ארגונים עמיתים או שהם שותפים בקואליציות רשמיות לקידום מטרותיהם.

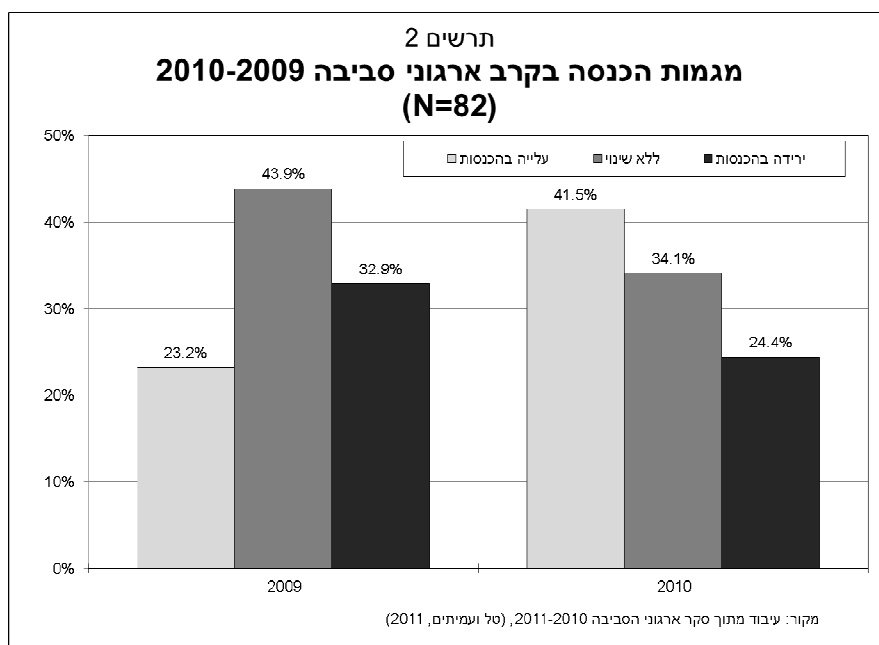
הארגונים דיווחו גם על לא פחות מ-43 קואליציות אד-הוק – חבירה של ארגונים לטווח קצר כדי להשיג מטרה קונקרטית. בין הדוגמאות הרבות ניתן למנות את הקואליציה שפעלה לעצירת תוכניות הפקת פצלי שמן בחבל עדולם והקואליציה שפעלה נגד הבנייה בחוף פלמחים. דוגמה שונה במקצת היא הוועדה לצדק סביבתי שהקים ארגון חיים וסביבה. ועדה זו פעלה בין השנים 2007-2009, והיו חברים בה נציגי כ-40 עמותות וארגונים. ובכל זאת בעייתו העיקרית של דגם המשילות של קואליציות סביבתיות בישראל היא שכמעט בכל מקרה מעורבת החברה להגנת הטבע. מספר הארגונים עולה, אך

עדיין התלות בחברה להגנת הטבע גבוהה, והארגון ממשיך לתפקד כמעין מונופול רעיוני וארגוני.

2) מקורות המימון: מקרנות פילנתרופיות לגיוון פיננסי – בשנים האחרונות הצטמצמה הדומיננטיות, שהחלה בראשית שנות ה-90 ונמשכה שני עשורים, של קרנות פילנתרופיות במימון התנועה הסביבתית. שלוש הקרנות הפילנתרופיות המובילות שתמכו בארגוני סביבה (ראו גרינשפן, 2014) סגרו את שעריהן או שינו את יעדי התמיכה שלהן. עקב כך קוצצו למכביר התמיכות בארגוני סביבה שמקורן בקרנות פילנתרופיות. עם פטירתו של ריצ'רד גולדמן, מייסד קרן גולדמן, שתרמה מיליוני דולרים לארגוני סביבה בישראל מאמצע שנות ה-90 עד 2012, הודיעה הקרן על סגירתה.¹⁵ גם הקרן לסביבה ירוקה ותוכנית הבת שלה, קרן של"י, חדלו לפעול ב-2014, עם עזיבתו של צ'רלס ברונפמן את הקונסורציום של הקרנות שתמכו ביוזמה. ואילו קרן ברכה שהובילה את אחד מהישגיה הגדולים של התנועה הסביבתית – הקמת פארק אריאל שרון – ותמכה רבות בארגונים סביבה אחרים, צמצמה בחמש השנים האחרונות את התמקדותה בתחום הסביבה ועברה למתן תמיכות בתחום החינוך.

15 ראו:

"Richard and Rhoda Goldman Fund to close its doors". 20.1.2011. Philanthropy News Digest.
<http://philanthropynewsdigest.org/news/richard-and-rhoda-goldman-fund-to-close-its-doors>

המשבר הכלכלי של השנים 2008-2009 החליש רבים מארגוני החברה האזרחית בישראל (כץ ויוגב-קרן, 2010), אולם כפי שעולה מנתוני סקר ארגוני הסביבה ב-2011, נראה שארגונים אלה ניזוקו פחות (ראו תרשים 2). כ-70% מהארגונים דיווחו בשנים שאחרי המשבר הכלכלי (2009-2010) על עלייה בהכנסות או על תקציב שעומד בעינו, ורק כשליש דיווחו על ירידה.

המשבר הכלכלי העולמי, שערוויית המעילה בכספים של ברני מיידוף וצמצום היקפי המימון מקרנות יהודיות צפון-אמריקניות השפיעו על החברה האזרחית בישראל, ובתוכה על ארגוני הסביבה (Rinat, 2008; Waldoks, 2008). נרשמו גם מקרים של סגירת ארגונים (למשל אתר האינטרנט הגל הירוק וארגון תכל"ס – תושבי כרמיאל למען הסביבה) או צמצום פעילות (כגון המקרה של הקואליציה לבריאות הציבור בחיפה ואף מרכז השל). אולם תקופת משבר זו בעיקר חשפה את התלות הגדולה של ארגוני סביבה בקרנות פילנתרופיות, והולידה אצלם תהליך חשיבה על דרכים לגיוון רב יותר במקורות הכנסתם (גרינשפן, 2014). התקופה השלישית מאופיינת אפוא בגיוון פיננסי ובפיתוח חלופות מימון שונות. להלן העיקריות שבהן:

1. המשך מימון מקרנות פילנתרופיות, אך במגוון רחב יותר, ללא הסתמכות על שלוש הקרנות הגדולות;

2. הרחבת מערך גיוס הכספים מהציבור הפרטי בישראל ובחוץ לארץ, כולל גיוס חברים חדשים, שימוש במימון המונים (crowdfunding), שיטות גיוס כספים חלופיות כמו קמפיין הסביבתרום שהשיקה מגמה ירוקה ב-2014 (ללא הצלחה רבה) ויוזמות עסקיות, כגון עיגול לטובה, שגם ממנה נהנו מספר ארגוני הסביבה;

3. הפעלת מיזמים עסקיים כמקור הכנסה (למשל: מכירת תוצרת חקלאית בארגוני חקלאות עירונית כגון הארגונים קיימא ושבועת האדמה);

4. פנייה בהיקפים רחבים יותר למגזר הציבורי ולמגזר העסקי. אם בתקופת האוריינטציה לחברה האזרחית, היתה התנגדות נרחבת יותר לשיתוף פעולה – מימוני או אחר – עם תאגידים או עם המדינה, פחתה התנגדות זו בתקופה השלישית, והנכונות גדלה. יש לכך מחיר כמובן – היחלשות הקול הקורא תיגר על מדיניות ממשלתית או תאגידית קלוקלת ביחסה לסביבה.

3) שיח סביבתי: שיח חברה-סביבה ופלורליזם רעיוני – בשנים האחרונות התנועה הסביבתית פועלת בשותפות גוברת עם ארגוני חברה אזרחית בתחומים משיקים. הבסיס החברתי של שיתוף הפעולה מתרחב, ומלבד שוחרי הטבע כולל איגודי עובדים, תנועות נשים, ארגוני זכויות אדם והתארגנויות של מיעוטים מופלים, כגון האוכלוסייה הערבית והחרדית. מהלך זה מייצג את המעבר של התנועה הסביבתית מתפיסת הסביבה כשדה נפרד מהמרחב החברתי לתפיסה רב ממדית של המציאות הרואה את הסביבה כחלק ממנו. לתפיסה זו שני היבטים: היבט של צדק סביבתי והיבט של קיימות מקומית (Orenstein & Silverman, 2013). על פי תפיסה זו, האיומים הסביבתיים נתפסים, לא רק כביטוי של משבר בטבע, אלא כביטוי של משבר ביחסי האדם עם הטבע (שוורץ, 1999). קואליציית המאבק ברפורמת התכנון והבנייה, למשל, היא קואליציה הכוללת ארגונים בעלי סדר יום סביבתי וחברתי-כלכלי גם יחד, שחברו כדי לוודא שכוונת הממשלה לחוקק חוק תכנון ובנייה חדש לא תמנע את השתתפותו הפעילה והיעילה של הציבור בתכנון הפיסי בישראל.

לוח 3 מסכם את התפתחותה ההיסטורית של התנועה הסביבתית, כפי שהוצעה לאורך פרק זה. הלוח מדגיש את הדינמיות של התנועה הסביבתית ואת השינויים שחלו בה לאורך שנות פעילותה, ובעיקר בעשורים האחרונים, את המאפיינים המיקרו ארגוניים שעיצבו את אופי התנועה ואת השתנות היחסים בין התנועה הסביבתית למדינה שהתאפיינה במעבר מאוריינטציה מדינתית לאוריינטציה של חברה אזרחית ושותפויות.

לוח 3

שילבי ההתפתחות של ארגוני הסביבה בישראל: לוח מסכם

III	II	I	שלב התפתחות
-----	----	---	-------------

(2007 עד היום)	(2007-1990)	(1990-1954)	(שנים)	
אוריינטציה של שותפויות partnership oriented	אוריינטציה של חברה אזרחית civil society oriented	אוריינטציה מדינתית state-oriented	יחסי תנועה סביבתית- מדינה	מבט מקרו ארגוני
גיוון ארגוני-ניהולי וגיוון משתתפים	מהגרים אנגלוסקסים, אנשי מקצוע	אליטה פוליטית-ממסדית	הון אנושי (היזומה להקמה)	מבט מיקרו ארגוני
גיוון במקורות המימון	קרנות פילנתרופיות	מדינה	הון כלכלי (מקורות מימון)	
שותפות חברה-סביבה: צדק סביבתי וקיימות מקומית	בריאות הציבור, גישה מדעית, צדק סביבתי	שימור טבע, סביבה וציונות	הון תרבותי (שיח סביבתי-ערכי)	

דיון ומסקנות: תנועה סביבתית כבבואה של החברה האזרחית?

ב-25 השנים האחרונות עברה התנועה הסביבתית תהליכי גידול, מיסוד, גיוון ושינוי מרחיקי לכת. ארגוני הסביבה הובילו קמפינים ציבוריים חשובים שהשפיעו על כל אזרח בישראל, ביניהם מאבקים נגד הבנייה בחופים (חוף פלמחים, חוף בצת ואחרים), נגד "רפורמת המרפסות" בתחום התכנון והבנייה, נגד אישור תוכנית ספדי להרחבת ירושלים מערבה (מאבק ששב ועולה לכותרות לאחרונה), ונגד כריית פצלי שמן בחבל עדולם וברמת הגולן. מעבר למאבקים סביבתיים מתוקשרים אלה, ארגוני הסביבה פועלים גם כגופים מקצועיים וחינוכיים, העוסקים בקידום מדיניות וחקיקה, בשינוי פרקטיקות מזהמות בתעשייה הישראלית, בחינוך הציבור לשינוי התנהגות בבתי הספר ובקהילה ובהחדרת שיח ותרבות "ירוקים" בתקשורת. נראה אפוא שארגוני הסביבה תופסים מקום הולך וגדל בציבוריות הישראלית וזוכים בתמיכה גוברת בקרב הציבור בישראל (למרות הררי הזבל שמותירים נופשי ישראל בחגים).

בחינת הממצאים שהוצגו בפרק הקודם מפרספקטיבה אנליטית רחבה מעלה את השאלה אם התנועה הסביבתית מציגה בבואה מאפיינת של החברה האזרחית בישראל. כדי לענות על שאלה זו, יש לבחון את ממצאי המחקר בהקשר של הפולמוס הניטש בספרות סביב השאלה אם בישראל פועלת חברה אזרחית "אמיתית", נפרדת וקוראת תיגר (בן אליעזר, 1999; ישי, 2003; Yishai, 1998).

אסכולה אחת בחקר החברה האזרחית רואה בה מרחב פעולה נפרד מהמדינה, הקורא תיגר על מדיניות קיימת. על פי גישה זו, השולטת בעיקר במחקר הניאו-מרקסיסטי/גראמשיאני שמקורו באירופה, לחברה האזרחית נדרשת יכולת לארגן מהלכי התנגדות למשטר, ועליה להציע מרחב פעולה שבו נוצר שיח חלופי לשיח המדינתי (בן אליעזר, 1999; Ben Eliezer, 1998; Melucci, 1996). חברה אזרחית מתקיימת רק בתנאי שהגורמים בה מפגינים יכולת ניהול עצמי, בלי התערבותה של המדינה, ושלהתארגנויות המוקמות כחלק ממנה יש יכולת השפעה ממשית על עיצוב החברה.

בהקשר הישראלי טענו גם בן אליעזר (1999) וגם ישי (2003, עמ' 100) שמידת האוטונומיה של החברה האזרחית בישראל נמוכה (ראו גם Ben Eliezer, 1998). הממסד מקבל את הארגונים בזרועות פתוחות, אך זרועות אלה לופתות אותם ב"חיבוק דוב", המפוגג את עוקצה של הביקורת כלפי המדינה. זוהי אותה הכלה פאסיבית שהציעה ישי (Yishai, 1998) כמאפיין של החברה האזרחית מאז שנות ה-80. בן אליעזר (Ben Eliezer, 1998) הגדיל וטען שרוב הארגונים תומכים באחדות אידיאולוגית במדינה ופועלים יותר כקבוצות אינטרסים ופחות כחברה אזרחית פעילה; גם אם הם ביקורתיים כלפי המדינה, הביקורת נותרת בתחום (סביבתי) ספציפי וצר, כאילו היו קבוצת אינטרס, ורק ארגונים ספורים מציעים ראייה כוללת של שינוי תפיסתי, אידיאולוגי, רעיוני. אם כן, אין הבחינה של יחסי מדינה-חברה אזרחית, לטענת בן אליעזר, יכולה להיות בינארית, כשתי ישויות חברתיות נפרדות, אלא כקשר לא-בינארי.

האסכולה הניאו-טוקוויליאנית, שמקורה בצפון אמריקה, רואה בחברה האזרחית מרחב פעילות שבו אזרחים יכולים להתאגד בצורה עצמאית ולפעול בנושאים שונים, לא רק בניגוד או כמשקל נגד למדינה. שכן ההתאגדויות האזרחיות והמיומנויות הנרכשות באמצעותן חשובות כאמצעי לפיתוח ולחיזוק התנהגות אזרחית בחברות דמוקרטיות (Putnam, 2000). הקו המנחה גישה זו הוא פלורליזם רעיוני, גיוון ושונות; תפקיד ארגוני המגזר השלישי, לרבות ארגוני סביבה הנוקטים אסטרטגיות של סנגור לשינוי מדיניות, הוא מרכזי בתפיסה זו של החברה האזרחית (גדרון, בר וכץ, 2003), והמודל הוא מודל בינארי.

ניתן לטעון שהממצאים אודות התנועה הסביבתית מציעים נתיב המשלב בין שתי הגישות. האוריינטציה המדינתית שאפיינה את התנועה הסביבתית בתקופתה הראשונה עולה בקנה אחד עם תפיסותיהם של ישי ובן אליעזר אודות המודל הלא-בינארי השולט בישראל. אוריינטציה זו לא קראה תיגר על המדינה ועל מדיניותה, וההפרדה בין המגזרים, בין המדינה לחברה האזרחית, היתה עמומה. התקופה השנייה והשלישית, לעומת זאת, מציגות מבטים מורכבים יותר. כיוון שאין החברה האזרחית נשלטת בידי עיקרון מארגן אחד, אפשר לסמן מספר תובנות אודות הפעולות לשינוי חברתי בתקופה השנייה והשלישית.

העדויות שהובאו במאמר אודות חשיבות המהגרים האנגלוסקסים להתפתחות התנועה הסביבתית בתקופה השנייה מרמזות אולי על ייבוא של עיקרון מארגן ועל זהותו, בנוסף לאידיאולוגיה הצינונית ששלטה בתקופה הראשונה. אם ההנחה היא שמהגרים הביאו איתם רעיונות חדשים מארצות המוצא, רעיונות שבתנאים מסוימים ניתן ליישםם בארץ הקולטת, ניתן לראות את המהגרים/מייסדים כסוכנים להעברת רעיונות וכיוצא בזדמנויות. המהגרים ייבאו רעיונות של ליברליזם חברתי-ערכי ותפיסות סביבתיות חדשות, מעבר לפרדיגמה הסביבתית של שימור טבע, ובכך תרמו לעיצוב התנועה הסביבתית בישראל. התפתחות האוריינטציה של חברה אזרחית בתקופה השנייה של התנועה הסביבתית היא אפוא עדות לייבוא התפיסה הניאו-טוקוויליאנית, של רעיון החברה האזרחית המבוססת על הון חברתי והון אנושי מפותחים, יותר מאשר רעיונות גראמשיאניים-מרקסיסטיים (Melucci, 1996). התנועה הסביבתית תפקדה, הן כקוראת תיגר על מדיניותה הסביבתית של המדינה והן כמעצבת שיח סביבתי חדש בישראל.

הקווים המקבילים של פלורליזם ברמת המיקרו ושותפויות בין מגזריות ברמת המקרו, שנמצאו כמאפיינים את התקופה השלישית, מרמזים על גישה פרגמטית של יחסי המדינה עם החברה האזרחית. אלה הם ניסיונות לצאת ממערכת היחסים הקונפליקטואלית ולבנות מערכות יחסים שיתופיות ושוויוניות יותר עם המדינה, בדומה למגמות כלליות בחברה האזרחית בישראל בעשור האחרון. גם שותפויות שיש בהן יחסי כוח שוויוניים יותר בין המדינה לבין העמותות והקרנות השותפות, ופלורליזם ארגוני, רעיוני ומימוני, עונות על מודל בינארי של חברה אזרחית ומדינה. אולם שתי הסתייגויות ראויות לאזכור בהקשר זה: (א) יש החטאה כלשהי בהתמקדות בלבדית ביחסים בין ארגוני הסביבה למדינה, שכן מבחינת חלקם אין המדינה זירת הפעילות היחידה שלהם. הם פועלים גם מול הכוחות התאגידיים ומול כוחות בינלאומיים-גלובליים בעיקר בכל הנוגע לפרקטיקות סביבתיות בתעשייה ולבעיה המטרדה של דורנו, בעיית שינויי האקלים וההתחממות הגלובלית. (ב) למרות המגמה האופטימית של בניית שותפויות ופלורליזם ביחסי התנועה הסביבתית והמדינה, יש לזכור שהמדינה ממשיכה לקדם פעילות אנטי-אזרחית. ניסיונותיה של המדינה להצר את צעדיהם של ארגונים אזרחיים, בין באמצעות פיקוח ובקרה אגרסיביים על מקורות המימון ובין באמצעות בקרה על תוכני הפעילות, עלולים לפגוע גם בארגוני הסביבה, בעיקר אלה שאינם פועלים בשיתוף פעולה עם המדינה.

המאמר מעלה מספר סוגיות המזמינות מחקרי המשך. כיוון אחד הוא מקומם של מהגרים בחברה האזרחית ובתנועות חברתיות. תרומתם של המהגרים להתפתחותה של חברה אזרחית לא נחקרה דיה, וראוי שבמחקרי המשך תינתן הדעת על פעולתם בחברה האזרחית בכלל ובתנועה הסביבתית בפרט. אם בדרך כלל מהגרים נתפסים כנטל על החברה הקולטת הגירה וכאתגר, נראה שהמקרה של המהגרים מהארצות דוברות האנגלית, כפי שתואר לעיל, מציע כיוון מעניין של דיפוזיה (פעפוע) חוצה גבולות של רעיונות בחברה

האזרחית, כשסוכני השינוי הם המהגרים. אלה ייבאו לתנועה הסביבתית המתהווה הון אנושי-מקצועי (אנשי מקצוע ואקטיביסטים בתחום הסביבה), הון כלכלי (חיבור עם קרנות פילנתרופיות) והון תרבותי (מערכת ערכים ושיח). עוד הם הביאו איתם שפה משותפת, סממנים תרבותיים ורשת קשרים בין אישיים (קשרי משפחה וקשרים מקצועיים מהתקופה שקדמה להגירתם), שסייעו להם לכוון יחסים עם גורמי סביבה וגורמי פילנתרופיה, בעיקר בקהילות היהודיות ברחבי צפון אמריקה. באמצעות כל המרכיבים האלה הצליחו המהגרים להביא למדינה הקולטת רעיונות חדשים, להשפיע על התפיסות הרווחות בה ולהוביל שינוי חברתי או סביבתי. זהו רעיון חדשני למחקר אודות חברה אזרחית הדורש בחינה נוספת בעתיד.¹⁶

כיוון אחר הוא בחינה של השאלה אם מודל היחסים בין המדינה לתנועה הסביבתית, שהוצע בחיבור זה – מודל המעבר מאוריינטציה מדינתית לאוריינטציה של חברה אזרחית ושותפויות – יכול להלום גם תנועות חברתיות אחרות בחברה האזרחית בישראל, כגון התנועה הפמיניסטית, התנועה לזכויות האזרח, התנועה המזרחית ועוד.

לסיכום, מאמר זה הציע תוספת לספרות ההיסטוריוגרפית אודות התפתחותה של התנועה הסביבתית ומודל ניתוחי להבנת התפתחותה של החברה האזרחית אל מול המדינה. עד עתה הצביעה הספרות העוסקת בתנועה הסביבתית בישראל על תהליכי שינוי וגיוון שהיו אידיאולוגיים בעיקרם (פירסט, 2013; שוורץ, 1999; Orenstein & Silverman, 2013). היו אלה שינויי שיח או שינויים פרדיגמטיים שעמדו במוקד הדיון. אך שינויים כאלה משמעותם גם שינויים מבניים המזמינים להתחקות אחר מקורם. בניסיון להסביר שינויים בתנועה הסביבתית בישראל וביחסיה עם המדינה הפנה המאמר זרקור לשינויים המיקרו ארגוניים, ובחן אותם בהקשרים רחבים של תהליכים מקרו ארגוניים בחברה האזרחית.

מקורות

אלון, ע' (2012). טבע ואדם – אוטוביוגרפיה. תל אביב: עם עובד.
אלמוג-בר, מ' וזיכלינסקי, א' (2010). "זו הייתה אמורה להיות שותפות": יחסי הגומלין בין קרנות פילנתרופיות לממשלה במיזם יניב. ביטחון סוציאלי, 83, 161-194.

16 נראה כי גם מחוץ לתחום הסביבה, בקרב ארגוני נשים, ארגוני שלום וארגוני זכויות אדם ובתחום העבודה הקהילתית והתכנון המרחבי, הביאו אנשי מקצוע, שעלו מארצות הברית משנות ה-60 ואילך, גישות מעולם זכויות האדם והפעולה הפוליטית וסייעו להפצת אסטרטגיות של פעולה אזרחית ומאבק (ברק וסדן, 2009; Forester, & Shmueli, 2001).

- בלאו, א' (2008). מיהו באמת פאר ויסנר, האישי שלפי הסקרים יכניס את הירוקים לכנסת הבאה? הארץ, 12 בדצמבר.
- בן אליעזר, א' (1999). האם מתהווה חברה אזרחית בישראל? פוליטיקה וזהות בעמותות החדשות. סוציולוגיה ישראלית, ב (1), 51-98.
- בן דוד, ש' וטל, א' (1996). קידום פעילות ציבורית למען הסביבה בישראל. מוגש לידי קרן קרב. תל אביב: אדם טבע ודין.
- בנימיני, ש' ופזמוני-לוי, א' (2002). ארגוני סביבה בישראל: תנועה בתנועה. בתוך ר' פרומקין, ד' חנין וא' אידלמן (עורכים), סימני חיים 2002: המגמות המעצבות את עתידנו (עמ' 184-185). תל אביב: מרכז השל לחשיבה סביבתית.
- ברק, ד' וסדן, א' (2009). מארגנים לשינוי חברתי בישראל: ממצאי מחקר. בתוך א' סדן (עורכת), עבודה קהילתית: שיטות לשינוי חברתי (עמ' 365-391). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- גולדשטיין, י' (2002). הבגידה בארץ הבחירה: האיום הסביבתי-חברתי. בית שמש: כתר.
- גלנור, י' (2003). הוועדה לבדיקת תפקידי המגזר השלישי בישראל והמדיניות הננקטת כלפיו: דו"ח מסכם. באר שבע: המרכז הישראלי לחקר המגזר השלישי.
- גדרון, ב', בר, מ' וכץ, ח' (2003). המגזר השלישי בישראל: בין מדינת רווחה לחברה האזרחית. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- גרינברג, ל' (1996). עובדים חלשים, עובדים חזקים: זרמים בכלכלה הפוליטית הישראלית 1967-1994. תיאוריה וביקורת, 9, 61-80.
- גרינשפן, א' (2014). פילנתרופיה סביבתית: יחסי הגומלין בין קרנות פילנתרופיות לארגוני הסביבה בישראל. ירושלים: המרכז לחקר הפילנתרופיה בישראל.
- האן, א' (2012). הציונות הירוקה. נקודה, 312, 39-41.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2010). הכנסות והוצאות מלכ"רים 2006-2009. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2015). הכנסות והוצאות מלכ"רים 2012-2014. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- וייל, מ' (2010). חירייה: על צחנה ויופי, יומן אישי. תל אביב: עם עובד.
- חיים וסביבה (2011). דוח המנכ"ל לאסיפה הכללית 2011. אוחזר מ <http://www.sviva.net/images/mankal%20report2010%20presentation.pdf>

- חסקי-לוונטל, ד' וקבלו, פ' (2009). מהנדיב הידוע ועד הקרן החדשה לישראל: ערוצי תרומה לארץ ישראל ולמדינת ישראל משלהי התקופה העות'מנית ועד היום. ירושלים: המרכז לחקר הפילנתרופיה בישראל.
- טל, א' (2006). הסביבה בישראל: משאבי טבע, משברים, מאבקים ומדיניות – מראשית הציונות ועד המאה ה-21. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- טל, א', ליאון-זכות, ש', פרנקל-אושרי, ל', גרינשפן, א' ועקוב, ש' (2011). התנועה הסביבתית בישראל: מגמות, צרכים ופוטנציאל. באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- טליאס, מ' (1994). מאבקים סביבתיים בישראל ואפיונם הפוליטי-פילוסופי. מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים, 39, 171-197.
- ישי, י' (2003). בין גיוס לפיוס: החברה האזרחית בישראל. ירושלים: כרמל.
- כץ, ח' (2002). החברה האזרחית בישראל כבוקר למחרת: פלגנות ופוליטיזציה. בתוך מ' בנבנישתי (עורך), הבוקר למחרת: עידן השלום לא אוטופיה (עמ' 323-346). ירושלים: כרמל ומכון טרומן.
- כץ, ח', אלון, י', גדרון, ב', יוגב, ה', יעקובי, מ', לוינסון, א' ורביב, ע' (2007). המגזר השלישי במלחמת לבנון השנייה: יתרונות, מגבלות ויחסיו עם הממשלה. חברה אזרחית ומגזר שלישי בישראל, א (1), 47-61.
- כץ, ח' ויוגב-קרן, ה' (2010). התמודדות המגזר השלישי עם המשבר הכלכלי: שנה אחרי. באר שבע: המרכז הישראלי לחקר המגזר השלישי.
- לימור, נ' (עורך). (2014). שנתון העמותות בישראל: תמצית נתונים. לוד: גיידסטאר ישראל ואנפיטק.
- מייזליש, מ' (2005). המאבק בכביש חוצה ישראל: תיעוד מאבק סביבתי. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- משרד ראש הממשלה (2008). ממשלת ישראל, החברה האזרחית והקהילה העסקית: שותפות, העצמה ושקיפות. ירושלים: משרד ראש הממשלה, האגף לתכנון מדיניות.
- פירסט, ב' (2008). פעולה מקומית – חשיבה גלובלית: על טבע המאבק של ארגון מחאה סביבתי – הדגמה על גרינפיס ישראל. פוליטיקה, 18, 27-55.
- פירסט, ב' (2012). מורפולוגיה של שינוי תרבותי: מסע ההסברה להצלת פרחי הבר כגורם משפיע על עיצוב המרחב. אופקים בגיאוגרפיה, 78, 26-47.

- פירסט, ב' (2013). אקולוגיה, סביבה, קיימות: קווים להתפתחותה של התנועה הסביבתית בישראל. אופקים בגיאוגרפיה, 84, 177-192.
- פירסט, ב' (2014). צמיחתה של תרבות ירוקה: מאבקים סביבתיים בישראל והשפעתם על המרחב. מחקרי פלורסהיימר. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.
- קטן, י' (2008). הפרטה חלקית בשירותי הרווחה האישיים בישראל: תמונת מצב ולקחים ראשוניים. ירושלים: משרד הרווחה והשירותים החברתיים.
- קריסין, א' (2001). ארגונים הפעילים למען איכות הסביבה והחיים בישראל, בתוך סדרי עדיפות לאומית בתחום איכות הסביבה בישראל – מסמך עמדה 2 (עמ' 127-145). חיפה: מוסד שמואל נאמן.
- רבינוביץ, ד' וורדי, א' (2010). כוחות מניעים: כביש חוצה ישראל והפרטת תשתיות אזרחיות בישראל. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- רגב, ע' (1993). ארבעים שנות פריחה: החברה להגנת הטבע, 1953-1993. תל אביב: החברה להגנת הטבע.
- שדה, ש' (2010). ירוק-עד (כאן): ארגוני הסביבה ופרויקט גדר ההפרדה. תיאוריה וביקורת, 37, 184-211.
- שוורץ, א' (2013). ד"ר איילון שוורץ: קהילה בצמיחה. בתוך ע' אוליבר-לומרמן, ת' זילבר, וא' דה-שליט (עורכים), מנהיגים חברתיים בישראל (עמ' 103-118). ירושלים: מאגנס.
- שוורץ, א' (1999). פרדיגמות משתנות בתפיסה הסביבתית. תל אביב: מכון השל למחשבה סביבתית. אוחזר מ http://media.wix.com/ugd/b8978e_5ee7c44f60be40528e7482fb46ef3b2d.pdf
- שמיד, ה' ואלמוג-בר, מ' (2013). שותפויות בין מגזריות: ממצאי מחקר, מסקנות, והשלכות לפרקטיקה של שותפויות. ירושלים: המרכז לחקר הפילנתרופיה בישראל.
- Alleson, I. & Schoenfeld, S. (2007). Environmental justice and peacebuilding in the Middle East. *Peace Review: A Journal of Social Justice*, 19, 371-379.
- Aronoff, M. J. (2000). The "Americanization" of Israeli politics: Political and cultural change. *Israel Studies*, 5, 92-127.
- Bar, M. & Gidron, B. (2010). The long journey to the promised land: Policy initiatives towards the third sector in Israel. In: B. Gidron & M.

- Bar (Eds.), *Policy initiatives towards the third sector in international perspective* (pp. 159-188). New York: Springer.
- Ben-Eliezer, U. (1998). State versus civil society? A non-binary model of domination through the example of Israel. *Journal of Historical Sociology*, 11 (3), 370-396.
- Bryson, M. J., Crosby, B. C., & Stone, M. M. (2006). The design and implementation of cross-sector collaborations: Propositions from the literature. *Public Administration Review*, 66, 44-55.
- Castells, M. (1996). *The rise of the network society (The information age: Economy, society and culture, Vol. I)*. Malden, MA: Blackwell.
- Collier, R. B. & Collier, D. (1991). *Shaping the political arena: Critical junctures, the labor movement, and regime dynamics in Latin America*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Cowan, R. (2000). The Israel cooperative program: A creative partnership. *Contact: The Journal of Jewish Life Network*, 2, 10-11.
http://www.steinhardtoundation.org/wp-install/wp-content/uploads/2013/10/spring_2000.pdf
- De-Shalit, A. (1995). From the political to the objective: The dialectics of Zionism and the environment. *Environmental Politics*, 4, 70-87.
- De-Shalit, A. & Talias, M. (1994). Green or blue and white? Environmental controversies in Israel. *Environmental Politics*, 3, 273-294.
- Diani, M. (1995). *Green networks: A structural analysis of the Italian environmental movement*. Edinburgh, UK: University of Edinburgh Press.
- Dromi, U. (2011). Of reactors and roses. *Haaretz*, January 7.
<http://www.haaretz.com/weekend/anglo-file/of-reactors-and-roses-1.335733>
- Forester, J., Fischler, R., & Shmueli, D. (Eds.). (2001). *Israeli planners and designers: Profiles of community builders*. New York: SUNY Press.
- Garb, Y. (2004). Constructing the trans-Israel highway's inevitability. *Israel Studies*, 9, 180-217.

- Gazely, B. & Brudney, J. (2007). The purpose (and perils) of government-nonprofit partnership. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 36 (3), 389-415.
- Greenspan, I. (2012). Israeli environmental NGOs and philanthropic foundations: Donor dependence, organizational characteristics, and selection mechanism. Dissertation submitted to the University of Pennsylvania.
- Grinberg, L. (1991). *Split corporatism in Israel*. Albany, NY: SUNY Press.
- Karassin, O. (2013). Battle of the "true believers": Environmentalism in Israeli party politics. In D. Orenstein, A. Tal, & C. Miller (Eds.), *Between ruin and restoration: Israel's environmental history* (pp. 168-188). Pittsburg: Pittsburg University Press.
- Kaufman, R. & Gidron, B. (2004). The development of the advocacy sub-sector within the nonprofit sector in Israel: A political opportunity structure perspective. Paper presented at the 6th ISTR bi-annual conference. Toronto, Canada.
- Laskier, M. M. (2000). Israeli activism American-style: Civil liberties, environmental, and peace organizations as pressure groups for social change, 1970s-1990s. *Israel Studies*, 5, 128-152.
- Leon-Zchout, S. (2013). The environmental movement in Israel: Strategic analyses. Thesis submitted to Ben Gurion University.
- Leonard, L. & Kedzior, S. B. (Eds.). (2014). Occupy the earth: Global environmental movements. *Advances in Sustainability and Environmental Justice*, 15. Bingley, UK: Emerald Books.
- Melucci, A. (1996). *Challenging codes*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Morag-Levine, N. (2001). The politics of imported rights: Transplantation and transformation in an Israeli cause-lawyering organization. In A. Sarat & S. Scheingold (Eds.), *Cause lawyering and the state in a global era* (pp. 334-353). New York: Oxford University Press.

- Morag-Levine, N. (2003). Partners no more: Relational transformation and the turn to litigation in two conservationist organizations. *Law & Society Review*, 37, 457-509.
- Orenstein, E. D. & Silverman, E. (2013). The future of the Israel environmental movement: Is a major paradigm shift underway? In E. D. Orenstein, A. Tal, & C. Miller (Eds.), *Between ruin and restoration: An environmental history of Israel* (pp. 357-382). Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Oser, J. L. (2010). Between atomistic and participatory democracy: Leverage, leadership, and legitimacy in Israeli civil society. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 39 (3), 429-459.
- Pedhazur, A. & Yishai, Y. (2001). Democracy without environmental parties: The Israeli experience. *Contemporary Politics*, 7, 191-204.
- Putnam, R. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Rinat, Z. (2008). No more greenbacks for the greens? *Haaretz, GA Magazine*, November 13.
- Rootes, C. (1999). *Environmental movements: Local, national and global*. London: Portland: Frank Cass.
- Rucht, D. (1989). Environmental movement organizations in West Germany and France. In B. Klandermans (Ed.), *Organizing for change: Social movement organizations in Europe and the United States* (pp. 69-94). Greenwich, CT: JAI Press.
- Salamon, L. (1994). The rise of the nonprofit sector. *Foreign Affairs*, 73, 109-122.
- Tal, A. (2002). *Pollution in a promised land: An environmental history of Israel*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Tal, A., Leon-Zchout, S., Greenspan, I., Oshry, L., & Akov, S. (2013). Israel's environmental movement: Strategic challenges. *Environmental Politics*, 22, 779-791.

- Vogel, D. (1999). Israeli environmental policy in comparative perspective. *Israel Affairs*, 5, 246-264.
- Waldoks, E. Z. (2008). Green groups brace for potential funding shortage. *Jerusalem Post*, October 20, p. A7.
- Yishai, Y. (1979). Environment and development: The case of Israel. *International Journal of Environmental Studies*, 14, 205-216.
- Yishai, Y. (1998) Civil society in transition: Interest politics in Israel. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 555, 147-162.
- Zalmanovich, Y. (1998). Transitions in Israel's policymaking networks. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 555, 193-208.